תהודה

כתב עת למורשת יהודי תימן

גיליון 43

תשפ"ג

עורך:

אדם בן־נון

הוצאת האגודה לטיפוח חברה ותרבות, תיעוד ומחקר

מייסודו של עובדיה בן־שלום

תוכן העניינים

דבר העורך 5

דבר נשיא האגודה 10

מדור מאמרים

אדם בן־נון

זיכרון להולכים: מארי סלימאן בן סלימאן קארה 13

יונה ברֿמעוז וימימה לוי

אברך המשי מבעדאן – הרב ראובן הכהן (כ"ץ) 113

אהרן גימאני

תעודות חדשות בחתימתו של הרב יחיא יצחק־הלוי 199

אלעזר חבשוש

ממשנת הרב שלום יצחק־הלוי בענייני חינוך 233

דוד חוברי

ייסוד בית הכנסת 'בית יצחק' בצנעא בשנת 1894 (תרנ"ד) 255

זהר עמר

מארי יעיש גיאת – מרפא תימני מסורתי 277

אביבה קליין־פרנקה

הרב יחיא יצחק־הלוי: רועה את עמו ובקרבו ישב 283

מדור שירה

שירי כותבים

יואל אושרי

שבת נגינתם 353

יהודה בן־יחיאל

רבי יחיא יצחק־הלוי 357

טליה מרכוס (שרעבי)
שלמות השבר 361

אברהם צובירי
המורה והתלמיד והמזבח 363

רשימת הכותבים 367

אדם בן־נון

זיכרון להולכים: מארי סלימאן בן סלימאן קארה

המאמר שלפנינו נכתב לזכרו של רבי אלופי ומיודעי, ידידי ורעי, רבי שלמה קארו, או בשמו המקורי והמלא: מארי סלימאן בן סלימאן בן יחיא בן צאלח בן מארי אברהם בן מארי יוסף בן מארי סאלם בן צאלח קארה.[1]

פרק א – משפחת קארה – משפחת רבנים מיוחסת

משפחת קַארֵה הייתה אחת המשפחות החשובות בצנעא בירת תימן, שהעמידה תלמידי חכמים רבים שהאירו את שמי תימן דורות רבים. מהם בעלי תפקידים ציבוריים שלקחו חלק בהנהגת הקהילה ומהם מלמדי תינוקות וחזנים מפורסמים. משערים ששם המשפחה "קארה" הוא על שם אחד מהכפרים או היישובים בתימן שנקראו בשם "קַארֵה". וכנראה ראשי

1 המאמר נכתב לבקשת תקווה ורחל בנותיו של מארי סלימאן קארה. כאן המקום להודות להן על שעזרו לי בכל עניין שפניתי אליהן. מאמר זה הוא עוד חוליה בשרשרת סדרת המאמרים של "זיכרון להולכים" המוקדשים לזקני תימן ולחכמיה שמהם שאבתי מלוא חופניים ענייני גרסה ומסורת, ושלפניהם ישבתי באופן קבוע ושיטתי כתלמיד לפני רבותיו. כאן המקום להודות לכל הזקנים שמהם שאבתי ידיעות רבות על קהילת צנעא בדור האחרון, ובעיקר לאלה שביררתי איתם פרטים הקשורים למאמר זה, וביניהם שמעון בן סעיד שרעבי, האחים טוביה (=טוב) והרב שמעון (=סימָן, במבטא תימני: simon) בני מארי סלימאן קארה, יהודה בן עמרם קורט (=כֶּרת), יוסף בן ימין קורח, חיים בן יחיא קורח, עזרא בן יוסף עראקי (אַלמְקַצֵּע), עזרי(אל) צדוק בן צאלח צאלח, שלמה בן אברהם קארו (=קארה), עמרם ונעמי נגאר והגב' יונה קורח. כמו כן אודה לרבנים ולחברים שסיפקו לי מידע ושברי מידע על משפחת קארה ביניהם הרב פנחס קורח, הרב עזרא קורח, הרב יוסף עראקי־הכהן, נריה צובירי, אבישי קארו, נריה נהארי וכפיר אלשיך; ולחבריי שהגיהו את המאמר בשלביו השונים: הרב יוסף עראקי־הכהן, הרב נאור כהן, נריה נהארי, חננאל נהארי, ישראל גרשי ושי שבח. ועל כולם הרב יעקב שרעבי ואלעזר צדוק, שמלבד שהגיהו את החומר ליבנו יחד עניינים רבים.

המשפחה הגיעו לצנעא משם, ומאז דבק בהם השם "קַאוֵרֵה", על פי רוב בתוספת "אַל" הידיעה הערבית, כלומר: אַלקַאוֵרֵה.[2] פה בארץ החליפו רבים מבני המשפחה את שם משפחתם ל"קארו",[3] כשם משפחתו של מרן בעל ה"שולחן ערוך" רבי יוסף קארו.[4]

> אמר רבי פרנך אמר רבי יוחנן, כל שהוא תלמיד חכם, ובנו תלמיד חכם, ובן בנו תלמיד חכם, שוב אין תורה פוסקת מזרעו לעולם, שנאמר: "ואני זאת בריתי וגו', לא ימושו מפיך ומפי זרעך ומפי זרע זרעך אמר ה' מעתה ועד עולם" (ישעיהו נט, כא). מאי "אמר ה'". אמר הקדוש ברוך הוא: "אני ערב לך בדבר זה". מאי "מעתה ועד עולם". אמר רבי ירמיה: "מכאן ואילך תורה מחזרת על אכסניא שלה".
>
> (בבא מציעא דף פה ע"א)

המחשה למאמר חז"ל זה אנו מוצאים במשפחת קארה. בראש השושלת הידועה לנו עומדים סב – מארי סאלם קארה, ובנו – מארי יוסף קארה, ושלושת נכדי הסב – מארי סלימאן קארה, מארי יחיא קארה ומארי אברהם קארה. לאחר שלושת הדורות האלה אנו מוצאים לאורך הדורות הבאים רבנים גדולים ותלמידי חכמים לא רק כאלה הנושאים את שם המשפחה קארה, אלא גם כאלה הנושאים שמות משפחה אחרים, כגון חבשוש, עראקי, צאלח (=צדוק), קורח, קאפח, ועוד ועוד, שהמכנה המשותף לכולם שהם צאצאים של הרבנים למשפחת קארה.

הינה לפנינו שלושת הדורות הראשונים של הרבנים למשפחת קארה:

2 ראו למשל גברא, שמות המשפחה, עמ' 668–669.

3 ראו שם; הרב יצחק־הלוי, איש ימיני, ד, עמ' תמה. והעירני כפיר אלשיך שכבר בתימן (בשנת תק"ן, 1830) מצאנו שהרב שלמה בן הרב יחיא צ'אהרי כתב מכתב למארי יוסף בן סאלם קארה והוא מכנה את שם משפחתו קאר"ו לשם המליצה.

4 אגב אעיר, שאת שם משפחתו של רבי יוסף קארו, בעל ה"שולחן ערוך", נהגו בני תימן לבטא ברי"ש המנוקדת בשורק – קַארוּ. ראו למשל רצהבי, ר' יוסף קארו, עמ' 469, הערה 1; גימאני, רש"ש, עמ' 280, הערה 50. והשוו הרב קאפח א', שתי תשובות, עמ' 44, הערה 5.

מארי סאלם בן צאלח קארה

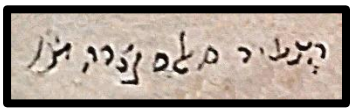

חתימתו של מארי סאלם קארה: הצעיר סאלם קארה יצ"ו [ישמרו צורו וגואלו]

בדור הראשון היה מארי סאלם בן צאלח קארה אביו של הרב הראשי הרב יוסף קארה. אין לנו מידע ביוגרפי עליו, אולם הוא חתום על כתבי מינוי יחד עם רבנים ועם ראשי הקהל.[5]

מסתבר שמארי סאלם בן צאלח קארה היה תלמיד חכם גדול, ומחכמי ישיבת בית אַלאֶסטַא. שכן בפולמוס שהתעורר בצנעא בעניין ברכת המוציא, שמו מוזכר בין כל גדולי אותו הדור בתשובתו של הרב אהרן הכהן עראקי, ואלו הם דבריו:

> ואם עדותו על הדור הראשון שקדמנו, הלא בעינינו ראינו היפך עדותו, שת"ח [=שתלמידי חכמים] שהיו בדור הראשון נ"ע [=נשמתם עדן], הלא המה כבוד אבא מורי, וכבוד אדונינו מורינו יוסף בן אדונינו הרשב"א, וכבוד מורינו סאלם ן' סלימאן הכהן, וכבוד מ"ו יחיא מזרחי, וכבוד מ"ו יוסף יצחק, וכבוד מורינו סאלם אלקארה, וכל חכמי אותו הדור, תהי נפשות כולם צרורה בצרור החיים.[6]

מארי יוסף בן מארי סאלם קארה

בדור השני היה מארי יוסף בן מארי סאלם קארה, שחי בשנים תקכ"ט–תר"ט (1769–1849). הוא היה תלמיד חכם גדול, ומתלמידיו המובהקים של

5 הוא חתום על כתב מינוי בתאריך כ"ה בתשרי תקמ"ג (03.10.1782) בתוך: מדינה, עיונים, עמ' 43, עמ' 44, הערה 20; גימאני, כתבי מינוי, עמ' 300, והערה 54; ועל כתב מינוי מתאריך ט"ו בתמוז תקנ"ד (13.07.1794) בתוך: הרב עראקי־הכהן, כבוד חכמים, עמ' 128, והערה 66. אגב אעיר שנפלה שם (עמ' 131, הערה 80) טעות בציון השנה הלועזית.

6 בתוך: הרב כהן, אוצרות תימן, עמ' סט; הנ"ל, חיי שלום, סימן ג, עמ' קמג. וראו גברא, אנציקלופדיה, א, עמ' 552; ב, עמ' 207–208, ערך 'קארה, שלום (אבי ראב"ד מרי יוסף קארה)'.

מהרי"ץ,[7] ועם כל זה המשיך לנהוג במנהג השאמי ולא שינה את מסורתו. בתחילה התפלל בבית הכנסת בית אַלאֶסטַא[8] ולאחר מכן עבר לבית הכנסת בית אַלכַּחלַאנִי.[9]

חתימתו של מארי יוסף קארה: הצעיר יוסף [ב]ן שלום אלקארה יצ"ו [ישמרו צורו וגואלו] ס"ט [=סְיָן טִין, כלומר רפש וטיט]

מארי יוסף קארה שימש כרב הראשי [מה שנקרא: הראב"ד], וחיבר קונטריס העוסק בענייני שחיטה הנקרא "זבחי א־להים", והוא חתום על הרבה שטרות ופסקי הלכה.[10] עליו כתב הרב עמרם קורח: "הנהיג את עדתו ביושר בענוה והשכל. החזיק מוסדות הלימוד ורבוץ תורה, ונתן לבו עליהם.

7 מהרי"ץ, הרב יחיא צאלח (1715–1805), מגדולי רבני תימן, כיהן כרב הראשי (=ראב"ד) וחיבר ספרים רבים, ובהם שו"ת "פעולת צדיק", "זבח תודה" – פירוש הלכות שחיטה בשולחן ערוך, "שערי טהרה" – הלכות נידה ועוד. מהרי"ץ תמך רבות במסורת תימן. הוא היה עורכו של התכלאל (=סידור) "עץ חיים" בצירוף פירוש רחב היקף, שבו השתדל להכריע כמסורת תימן, אולם שילב בו גם תפילות ומנהגים חדשים ומעט גרסאות שרווחו בזמנו. סידור זה, שהוא מעין פשרה בין החדש לבין הישן, הוא היסוד לנוסח התפילה הנקרא "בלדי", והוא זה שעצר את הסחף של מסורת תימן לכיוון מסורת ספרד. אגב אעיר כי לאחר שפרסם נחום (מצפונות, עמ' 248) את הפסק בעניין המקף, ציין שאחד החותמים הוא "הרב יוסף בן סלימאן אלקארה ז"ל", וצריך לומר: "הרב יוסף בן סאלם אלקארה ז"ל", כמובן, וכן מצוין בחתימה.

8 ראו למשל הרב צובירי, אמ"ת ויצ"ב, א, עמ' 13.

9 מהרב יעקב שרעבי שמעתי (בשם טוב קארה), שהסיבה למעבר הייתה בעקבות מחלוקת עם משפחת קורח.

10 ראו גברא, אנציקלופדיה, א, עמ' 449–551, ערך 'קארה, יוסף בן שלום'; הרב פנחס קורח בתוך: הרב גמליאל, חכמי היהודים, עמ' קנט–קס; [נדפס שוב בתוך: הרב קורח פ', אסופת מאמרים, עמ' תקלט–תקמא]; וביותר הרב קאפח א', רבי יוסף קארה. על סמכותו בענייני משפט גם בעיני המושלים הערביים ניתן ללמוד מהמסכים הפזורים בספרי הרב שלום גמליאל, ראו למשל הרב גמליאל, בתי הכנסת, א, עמ' 86; ועוד.

קבע ישיבה בביתו בכל לילה שתי שעות קודם אור היום, ללמוד וללמד משנה ותלמוד עם פירש"י ותוספות. היתה לו בקיאות שלמה בסוגיות התלמוד ופירש"י, ורובם גורסם על פה".[11]

בדור השלישי היו שלושת בניו של מארי יוסף קארה – מארי סלימאן, מארי יחיא ומארי אברהם:[12]

(א) מארי סלימאן בן מארי יוסף קארה

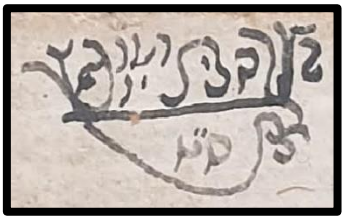

חתימתו של מארי סלימאן קארה: הצעיר סלי'[מאן] [ב]ן מ"ו [=מורנו ורבנו] יוסף יצ"ו [ישמרו צורו וגואלו] ס"ט [=סְיָן טִין, כלומר רפש וטיט] לצד החתימה הזו יש חתימות כאלה בדיוק רק עם תוספת שם המשפחה.

מארי סלימאן בן מארי יוסף קארה חי בשנים תקס"ד–תרמ"ט (1804–1889). היה תלמיד חכם גדול, ולאחר פטירת אביו שימש גם הוא כרב הראשי [=הראב"ד] במשך ארבעים שנה. הוא היה הראשון שהוכתר בתואר "חכם באשי". בשנים האלה הוא סבל רבות – קמו עליו עוררים מצד הקהילה וגם מצד השלטונות, ומחמת אימת השלטונות נאלץ לגלות לקַרַיַת אַלקַאבְּל שם היו לו שדות וכרמים,[13] וגם שם היה שרוי במאבקים עם התושבים.

11 הרב קורח ע', סערת תימן, עמ' כז–כח. וכבר לפניו הזכיר זאת הרב אלנדאף א', שרידי תימן, דף ח ע"ב.

12 ויש להעיר כי במקום אחר (בן־נון, זיכרון חיים השאש, עמ' 6, הערה 32) הזכרתי את דברי הרב מנצור (הקדמה לספר חיים, עמ' 16) שהזכיר "מעשה שהיה עם הגאון רבם של רבני תימן בצנעא מלפני מאה ועשרים שנה ויותר, והיה מגדולי המעיינים בתלמוד, וחינך דור שלם בעיון התלמוד, הלא הוא מארי יוסף אלקארה, אחיו של הראב"ד מארי סלימאן אלקארה זלה"ה". והערתי כי מארי יוסף זה היה אביו של מארי סלימאן קארה ולא אחיו. למארי סלימאן קארה היו רק שני אחים: יחיא ואברהם, ולא היה לו אח בשם יוסף, וראו הרב קורח ע', סערת תימן, עמ' כח. כמו שציינתי שם, טעות זו של החלפת שם האח יחיא ביוסף נפלה גם אצל גברא, אנציקלופדיה, א, עמ' 552, ערך 'שלמה בן מארי יוסף קארה'.

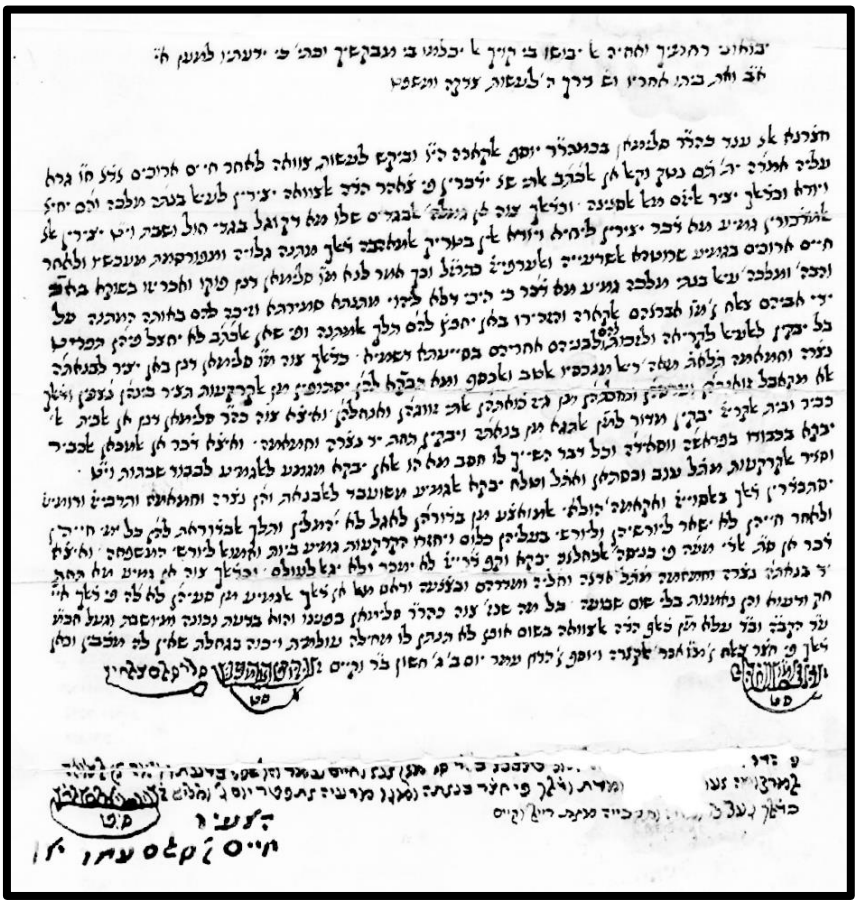

חלקה הראשון של צוואת מארי סלימאן בן מארי יוסף קארה
פורסמה בשלמותה אצל גימאני, שטר הצוואה

13 מסלימאן בן אברהם קארה שמעתי שבילדותו היה בורח מההורים לקרית אלקאבל לכרמים של מארי סלימאן, והאחראים שם היו מבית אלקאפח ומבית כֶּלַף.

גם הוא, כמו אביו, התפלל בתחילה בבית הכנסת בית אַלאֶסטַא,[14] ולאחר מכן עבר לבית הכנסת בית אַלכַּחלַאנִי. בדורו ובדורות שאחריו הוא נקרא "מארי סלימאן" סתם.[15] הוא חתום על הרבה שטרות ופסקי הלכה.[16] כולם מציינים שלמארי סלימאן היו חמש בנות: מַלכָּה (הייתה נשואה לבן דודה – צאלח בן מארי אברהם קארה), נצ'רה, חמאמה, רומיה ותורכיה;[17]

14 ראו למשל הרב צובירי, אמ"ת ויצ"ב, א, עמ' 13; הרב קורח ש', עוללות, עמ' 147.

15 הרב קאפח י', שלוחים נשכחים, עמ' 893.

16 ראו גברא, אנציקלופדיה, א, עמ' 552–553, ערך 'קארה, שלמה בן מרי יוסף'; הרב יוסף קורח בחיבורו "חיי שלום" (טרם נדפס); הרב פנחס קורח בתוך: הרב גמליאל, חכמי היהודים, עמ' קסא–קסב; [נדפס שוב בתוך: הרב קורח פ', אסופת מאמרים, עמ' תקמא–תקמג]; הרב קאפח א', רבי יוסף קארה, עמ' 32–34. וראו הרב קאפח י', שלוחים נשכחים, עמ' 893. על חייו של מארי סלימאן קארה בקַרִיַּת אַלקַאבּל ראו בהפניות שבמקורות הנ"ל, ועליהם יש להוסיף את ענזי, האחר היהודי.

17 מדברי הרב ספיר (אבן ספיר, א, דף עו ע"א), שביקר בתימן בשנת תרי"ט (1859) עולים הפרטים הבאים על חמש הבנות האלה, שלא ציין את שמן: שתי בנות היו אלמנות, עוד אחת נשואה ליוסף אלשיך, אחת (מַלכָּה) נשואה לצאלח קארה, ואחת רווקה מבוגרת. ובמקום אחר (שם, ב, עמ' קמז) פירט ששם חתנו של מארי סלימאן קארה הוא: יוסף בן סלימאן אלשיך (וליוסף היו עוד שלושה אחים: סאלם שנהרג על קידוש ה', יחיא שגלה ונאסר יחד עם יוסף ועוד אח קטן). ידוע לנו על שתי בנות של מארי סלימאן קארה שהיו "מסדירות לנשים בכל בקר שבת שערי טהרה" (הרב יוסף קאפח בתוך: גברא, הרב שלום רדאעי, עמ' 257).
משטר הצוואה של מארי סלימאן קארה (בתוך: גימאני, שטר הצוואה, עמ' 85), שנכתב 29 שנים מאוחר יותר עולים הדברים הבאים: נצ'רה וחמאמה עוד צריכות להתחתן, אך לא ברור אם הן רווקות או אלמנות. ומלבד מַלכָּה שנישאה לצאלח, גם רומיה ותורכיה התחתנו, אך לא מצוין עם מי, וכן לא מצוין אם בזמן הצוואה היו נשואות או אלמנות. אנו יודעים שאחת מבנותיו של מארי סלימאן קארה הייתה נשואה לאחד ממשפחת קאפח. לדברי הרב קאפח א' (יריעות אהרן, עמ' 179; הנ"ל, בנן של קדושים, עמ' 203, הערה 55) היא הייתה נשואה לסעיד בן יוסף [בן סאלם] קאפח (הרב אהרן קאפח הוא בן נינו – הרב אהרן בן חיים בן דוד בן סאלם בן סעיד בן יוסף בן סאלם קאפח). אולם לדברי הרב קאפח יורם (זיכרון למשה, עמ' 19, 25; וממנו העתיק חוברי, משפחה בראי, עמ' 177) בתו של מארי סלימאן קארה הייתה נשואה ליוסף קאפח (שהוא אביו של סעיד קאפח הנ"ל). אגב אעיר, שלמַלכָּה בת מארי סלימאן קארה ולבעלה צאלח קארה הייתה בת הנשואה לסעיד בן דאוד קאפח (ראו הרב יצחק־הלוי, איש ימיני, א, עמ'

אולם מסתבר שהיה לו גם בן שנפטר בשבת ההתחלה (=שבת אַלבַּדע) לפני חתונתו.[18] על מארי סלימאן קארה כתב הרב עמרם קורח: "חוסן קומתו ויפי תארו מקסימים, שכלו הזך ודבר שפתיו חן והדר יביעון. בשבתו על כס הרבנות ובכל מעמד ומסיבה, הוד מלכות חופף עליו. מחונן ענוים, שופט בצדק דלים, שובר זרוע עריצים, ומכתת רגל פריצים".[19]

(ב) מארי יחיא בן מארי יוסף קארה

מארי יחיא בן מארי יוסף קארה חי בשנים תקע"ב–תרמ"ב (1812–1882). היה תלמיד חכם גדול, שימש כשוחט עופות, ואף פיקח על השוחטים ולימד שחיטה לכל הצריך. הוא עסק ברפואה לפי מושגי הזמן והמקום. גם הוא, כמו אביו התפלל בתחילה בבית הכנסת בית אַלאֶסטַא.[20]

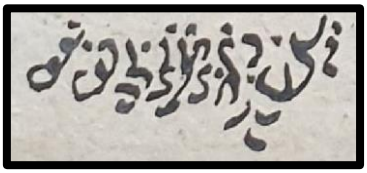

חתימתו של מארי יחיא קארה: הצעיר יחיא [ב]ן מ"ו [=מורנו ורבנו] יוסף קארה יצ"ו [ישמרו צורו וגואלו]

למארי יחיא היו ארבעה בנים: מאיר, רפאל, ברוך ומבורך. עליו כתב הרב עמרם קורח: "הוא היה רב תלמודי, רחב לבב, אהוב לכל הבריות, שוחט ובודק מומחה, עוזר לאחיו הראב"ד בכל מקצעות הרבנות. ואחרי ימים מועטים חלה במחלת האבן, ובערך שתי שנים נתיסר יסורין קשים מעוצר השתן עד שנחלש ונעצר בביתו, ונאסף לח"ן בשנת התרמ"ב (1882)".[21]

שסו, שסח, שעב, שעד), ואין להחליפו בסעיד קאפח הנ"ל, חתנו (או בן חתנו) של מארי סלימאן קארה.

18 כך סיפר מארי סלימאן בן סלימאן קארה, ראו גימאני, שטר הצוואה, עמ' 86. וראו עוד הרב קאפח א', יריעות אהרן, עמ' 179.

19 הרב קורח ע', סערת תימן, עמ' לא.

20 ראו למשל הרב צובירי, אמ"ת ויצ"ב, א, עמ' 13.

21 הרב קורח ע', סערת תימן, עמ' מד. וראו עוד גברא, אנציקלופדיה, א, עמ' 551, ערך 'קארה, יחיא בן מרי יוסף (בן הרב הראשי)'; הרב פנחס קורח בתוך: הרב גמליאל, חכמי היהודים, עמ' קסג; [נדפס שוב בתוך: הרב קורח פ', אסופת מאמרים, עמ' תקמג–תקמד]; הרב קאפח א', רבי יוסף קארה, עמ' 34–35. אגב אעיר, כי הרב קאפח י'

לאחרונה קיבלתי מידידי ד"ר יחיאל קארה כְּתֹבֶת (=רְשׁוּמָה) שכתב זקנו, מבורך קארה, ובה ציין את תאריך פטירת אביו[22] בזה הלשון: "נבש"מ [=נתבקש בישיבה של מעלה] אבא מרי יחיא ן' מ"ו [=מורנו ורבנו] יוסף אלקארה יום א' י"ז סיון שנת בקצ"ג [=תרמ"ב, 04.06.1882]. תנצב"ה".[23]

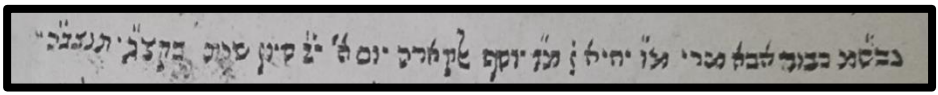

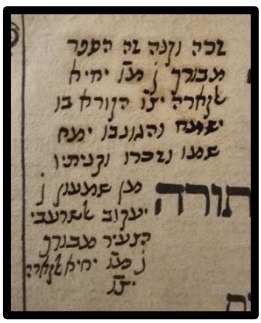

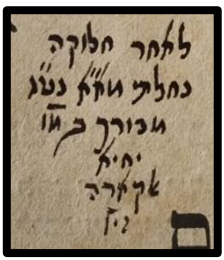

כתובות בעלות שכתב מבורך על ספריו (חומש ומחזור) באדיבות נכדו ד"ר יחיאל קארה

(הליכות תימן, עמ' 90) זיהה בטעות את חתימת מארי יחיא בן יוסף קארה כחתימתו של מארי חיים בן יוסף קורח. וראו גימאני, שלושה פסקים, עמ' 83.

22 בהמשך שם נכתב תאריך פטירתה של אשתו השנייה: "נסתלקה לולוה בנת מ"ו (סאלם) [סלימאן] אלכסאר כ"ב טבת ברמ"ד [=תרצ"ג, 20.01.1933]".

23 במקום אחר (בן־נון, סערת תימן, עמ' 156) עמדתי על כך ששנת פטירתו של הרב יחיא בן הרב יוסף קארה לדעת הרב עמרם קורח הוא תרמ"ב (1882), כמו שכתב שם, עמ' מד. ומה שבסוף הספר (הרב קורח ע', סערת תימן, עמ' קעד, מס' 44) נדפס תרמ"ז (1887), זו טעות בפענוח כתב היד, וצריך לתקן: תרמ"ב (1882), כמו שמופיע בכתב ידו של הרב עמרם קורח.

אומנם הרב שלום קורח שגה בציון שנת פטירתו היא תרמ"ו (1886). בכתב היד של "איגרת בוכים" ציין את תאריך פטירתו כך: "ונפטר בקצ"ז [תרמ"ו, 1886] לשט'[רות] י"ז סיון". העורך, הרב יוסף קאפח, תיקן בכתב ידו את הנוסח בעט אדום לפני ההדפסה כך: "ונפטר ביום י"ז סיון שנת בקצ"ז לשטרות". אולם בהדפסה תאריך היום בחודש נדפס בטעות: "כ"ז סיון" (הרב קורח ש', איגרת בוכים, עמ' כ), כי האות יו"ד נדמתה למדפיס כמו האות כ"ף. כך או כך שגה הרב בשנת הפטירה.

(ג) מארי אברהם בן מארי יוסף קארה

מארי אברהם בן מארי יוסף קארה חי בשנים תקע"ה–תר"ן (1815–1889). היה תלמיד חכם גדול, קבע את לימודו בבית הכנסת בית אַלמַסוָרִי, ושם לימד תלמידים בחינם – מקרא, תרגום, תפסיר רס"ג; משנה, "עין יעקב" ותלמוד.[24]

למארי אברהם היו שלושה בנים: צאלח,[25] יוסף וסעיד;[26] ושתי בנות: אשת יוסף טירי ואשת מארי חיים בן יחיא עראקי.[27] עליו כתב הרב שלום

24 הרב קורח ש', איגרת בוכים, עמ' כא; הרב קורח ע', סערת תימן, עמ' כא, כח, מו–מז. וראו עוד גברא, אנציקלופדיה, א, עמ' 549, ערך 'קארה, אברהם בן ראב"ד מרי יוסף'; הרב פנחס קורח בתוך: הרב גמליאל, חכמי היהודים, עמ' קסד; [נדפס שוב בתוך: הרב קורח פ', אסופת מאמרים, עמ' תקמד–תקמו]; הרב קאפח א', רבי יוסף קארה, עמ' 35–36.

25 והעירני חבר החפץ בעילום שמו, כי צאלח חתום עם עוד רבנים על מסמכים שונים (בתוך: הרב יצחק־הלוי, איש ימיני, א, עמ' שמח, שצג; מדינה, עיונים, עמ' 48; עמ' 49, הערה 16). ועוד הוסיף, כי הרב צברי (בשבילי תימן, עמ' 45) הזכיר כיצד נבחן על הלכות שחיטה לפני מארי סלימאן קארה, כשעל ידו מסייע לו "צאלח בן מארי". נראה שהכוונה לצאלח בן מארי יוסף קארה, שהוא אחיינו של מארי סלימאן, ושמא חשב הכותב שהוא בנו. על דבריו אוסיף שאין מקום לדברי הרב יצחק־הלוי (שם, עמ' שמח, הערה 57), שהסתפק בין צאלח קארה בן מארי אברהם קארה ובין צאלח קארה חמיו של סעיד בן דוד קאפח, כי הרי מדובר באותו צאלח.

26 על סעיד אני למד מרישום כתובה שמסר לי פרופ' אהרן גימאני, שם נכתב כי בתאריך כ"ב באב תרנ"ג (04.08.1893) התחתן משולם בן מארי אהרן בן סאלם בן סאלם הכהן (בנישואים ראשונים) עם חמאמה בת סעיד בן הרב אברהם בן הרב יוסף אלקארה.

27 בכתובת בעלות על סט תנ"ך הנקרא "קהלות משה" (נמכר ב"מורשת – מכירות פומביות", מכירה מס' 29, פריט מס' 029), נכתב כך: "זכה וקנה זה החפץ ארבעה ועשרים כאמל ארבע קטע [=שלם, ארבעה כרכים] סלימאן ן' מ"ו אבראהם אלקארה. השם ב"ה יזכהו להגות בו הוא וזרעו וזרע זרעו עד סוף כל הדורות. אכי"ר. הצעיר אברהם בן מ"ו אהרן מנזלי יצ"ו". והעירני ידידי שי שבח כי סלימאן קארה זה אינו בנו של מארי אברהם קארה בן מארי יוסף דנן. כי מארי אברהם קארה דנן חי בשנים 1815–1889, כלומר היה בן 12 כשנפטר מארי אברהם בן מארי אהרן מנזלי בשנת 1827 (הוא חי בין השנים: 1752 לערך–1827). ומסתבר שבנו סלימאן עדיין לא נולד, ולא חי בתקופה שחי מארי אברהם בן מארי אהרן מנזלי. כנראה כתובת הבעלות שייכת

קורח: "והשלישי הכי נכבד מכולם הוא כה"ר מהר"ר [=כבוד הרב מורנו הרב רבי] אברהם ז"ל".[28] ובהמשך: "כה"ר [=כבוד הרב] אב'[רהם] הנז'[כר] היה מתפלל לַשֵּׁם תמיד שלא יסתלק קודם אחיו הרה"ג הפרנס סלימ'[אן]. והיה מבקש שיחיה אחריו אפי'[לו] חדש אחד, מפני שהיה מצטער בַּשְּׁמוּעָה שהיתה פשוטה בין ההמון, כי לא יבוא המשיח עד שיסתלק הרב הפרנס סלי'[מאן]. וקיבל השם תפלתו, ושהה אחר אחיו חדש, ואח"כ הלך אל בית עולמו".[29]

העתק צוואת מארי יוסף בן מארי סאלם קארה
פורסמה ותורגמה בשלמותה אצל נחשון, דיוקנאות, עמ' 103–104

לסלימאן בן מארי אברהם קדום יותר, שנזכר אצל ניני, אלמסוודה, עמ' 56–57. שם העתיקו בית הדין את הצוואה של מארי אברהם קארה לאשתו ג'זאל, ולבניו: יצחק, יוסף, סלימאן, סעיד. על ההעתקה אין תאריך, אך השטרות שלפניה ולאחריה הן בטווח השנים: ב'ף–ב'פ"א (ה'תקכ"ט–ה'תק"ל, 1769–1770).

28 הרב שלום קורח בכתב היד של "איגרת בוכים", מקביל למהדורה הנדפסת: הרב קורח ש', איגרת בוכים, עמ' כ.

29 שם, מקביל לעמ' כא.

על הרבנים האלה כתבו גדולים וטובים, ואולי כאן המקום להזכיר עוד שני רבנים הנושאים את שם המשפחה קארה – אב ובנו – מארי חיים רפאל קארה ומארי סלימאן קארה. מאחר ששמם לא נזכר ב"אנציקלופדיה לחכמי תימן" שערך ידידי ד"ר משה גברא, ראיתי לנכון להרחיב מעט את היריעה בכתיבת ביוגרפיה עליהם.[30]

מארי חיים רפאל קארה

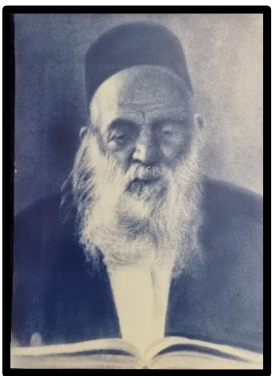

מארי חיים רפאל קארה באדיבות נכדו הרב שמעון (=סימן) קארה

מארי חיים בן רפאל קארה חי בשנים תר"ל (בערך)–תש"ך (1870–1960). השושלת של מארי חיים רפאל היא זו: מארי חיים בן רפאל בן מארי יחיא בן מארי יוסף קארה. מארי חיים רפאל לא נשא כל תפקיד רשמי בקהילה, רוב חייו לא מסר שיעורים בבית הכנסת ואף לא לימד תלמידים מעולם, אך הוא היה תלמיד חכם וחזן מחונן. הייתה טבועה בו יראת שמיים אמיתית, חסידות ואף תמימות. מזקני תימן שמעתי כי בילדותם היו משחקים ברחוב במשחקי ילדים ששיחקו בהם הערבים (סמרטוטים העשויים ככדור[31] או במשחק הנקרא "וֶלִישׁ"),[32] וכשהיה עובר מארי חיים רפאל היה מעיר להם בנחת ובעדינות ואומר: "ויתערבו בגוים,

30 על אלה יש להוסיף את המלומדים החיים עימנו היום: המוהל הרב יחיאל בן הרב סאלם (=שלום) קארו, שהוא אחיינו של מארי סלימאן בן סלימאן קארה מושא המאמר (שכן סאלם וסלימאן אחים, בני סלימאן קארה); וכן את ידידי ד"ר יחיאל קארה ששושלתו היא: ד"ר יחיאל בן מאיר בן ברוך בן מארי יחיא בן מארי יוסף קארה; ומצד אימו – ד"ר יחיאל בן נצ'רה (=אורה) בת מבורך בן מארי יחיא בן מארי יוסף קארה; ועוד אחרים.

31 וכן הזכרתי בשם מארי עזרי צאלח. ראו בן־נון, זיכרון עזרי צאלח, עמ' 25, הערה 38.

32 "וֶלִישׁ" זהו משחק כעין הכאה בכדור בעזרת מטקה, רק שבתימן במקום מטקה וכדור השתמשו בשני מקלות – האחד ארוך והשני קטן (בערך שליש או רבע מהמקל הארוך), זורקים את המקל הקטן לגובה (מעט) ומכים בו באמצעות המקל הגדול, וכך מעיפים

וילמדו מעשיהם" (תהילים קו, לה). והיה מוסיף שבגלל משחקיהם השמיים נעצרים מלהוריד גשם (=יִקטְעוּ אַלמָטַר).

בני הענף הזה של משפחת קארה התפללו בנוסח שאמי בבית הכנסת בית אַלאֶסטַא כמה דורות. גם מארי חיים רפאל התפלל שם בדרך קבע מיום שנולד ועד העלייה הגדולה. שם היה לו מקום ליד הדלת – מקומו של מארי יחיא בן מארי יוסף קארה. לאחר שנפטר מארי יחיא קארה ישב שם בנו, מבורך קארה. ומאחר שלא היו למבורך בנים (בנו יחיא נפטר כשהיה בן עשר) כי אם ארבע בנות, ירש את מקומו בן אחיו, מארי חיים רפאל קארה. תקופה מסוימת נקרא מארי חיים רפאל לשמש כמארי של בית הכנסת בית פנחס (בנוסח בלדי) ועבר לשם יחד עם בנו, סלימאן, שהיה עוד נער וטרם התחתן. לאחר שנסגר בית הכנסת חזר למקומו הקבוע בבית אַלאֶסטַא. בלילות שבת הוא היה מהמבוגרים הבולטים שהשתתפו באמירת התהילים והבקשיות בבית הכנסת בית אלשיך יחד עם הבחורים הצעירים.[33]

בקיבוצי התפילה שערך מארי סעיד עזירי הוא היה מוזמן להתפלל כשליח ציבור השלישי והאחרון, והיה מכובד לומר את המרנות[34] כשהוא משתפך בדמעות שליש.[35] מארי סעיד עזירי יזם פעולה חשובה, שלאחר קיבוצי התפילה כל אחד היה מתנדב כסף כפי יכולתו, ומינה את מארי חיים קארה להיות הגובה. לדברי נכדו, הרב שמעון (=סימָן) קארה, זקנו היה עומד סמוך ליציאה ופותח את השַמלֶה (=הטלית) שלו, וכל אחד כבר היה מניח שם כסף לצדקה, מבלי שמארי חיים רפאל קארה היה צריך לומר דבר. לאחר מכן היה צורר את התרומות שהתאספו בשַמלֶה והולך לביתו. מארי סעיד היה בא לבית קארה לקחת את הכסף ודואג לחלקו לעניים.

את המקל קטן. המטרה: להעיף את המקל הקטן כמה שיותר רחוק. יש לציין כי משחק זה אינו נזכר בין משחקי הילדים שנזכרו אצל הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 59–63.

33 הרב קאפח א', מנחת אהרן, עמ' 191, הערה 17.

34 בדרך כלל "מתרצה ברחמים" ו"שומר ישראל". הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 69.

35 ראו למשל צדוק ח', באוהלי תימן, עמ' 39; הרב מחפוץ' גרופי, בתוך: גימאני, מגיד צדק, עמ' צא. ויש להעיר, כי גימאני (שם, הערה 100), כתב: "היה צורף במקצועו, נפטר בתימן". ושני הפרטים אינם נכונים.

מארי חיים רפאל קארה חי חיי עוני ומחסור, וכלשונם של בני תימן: "עניות דקה מן הדקה". ועם כל זה הוא לא ביקש נדבות מעולם, ואף פעם לא אמר למארי סעיד שגם הוא נזקק למעט כסף ממה שהתאסף אצלו. מארי חיים רפאל עבד לפרנסתו בייצור ערק ויין. מסתבר שבצעירותו היה עובד בביתו, אך לאחר מכן היה הולך בלילות לייצר את הערק והיין בביתם של אנשים (בעיקר עשירים) שהזמינו אותו אליהם. מאחר שהפרנסה לא הייתה מצויה מעבודה זו, הוא היה עוסק גם בייצור בָּוַאטִי לצורפים (בעיקר למשפחת קארה). בָּוַאטִי היא צורת ריבוי של בּוּטַא[36] – "כור היתוך קטן, כעין כוס, עשוי מחימר מיוחד ומוצק, שאינו מתפוצץ אפילו באש עזה, ובו מתיך האומן את המתכות השונות".[37] היה לו מחסן קטן, שם היה יושב עם אבנים מסוג מסוים, בתחילה היה כותש אותן ולאחר מכן היה טוחן אותן דק דק כמו שטוחנים תבואה – עבודה קשה ומפרכת. כמובן שלא ניתן להתפרנס מעבודה כזו שנעשית לפי הזמנה פעם בתקופה.

דרכם של הצורפים שהיו מרכזים את כל פסולת המתכת שלהם (לרבות החתיכות הקטנות שהיו נופלות לרצפה) בתוך בור בפינת החדר. לאחר כמה חודשים כשכבר התאספה כמות מרובה של פסולת, היו מביאים אותה

36 בצנעא הייתה ידועה משפחת אחת בשם בּוּטַא, שמקצועם היה מְקַצֵּץ, לפי אחת המשמעויות שיש למקצוע זה: "עושה הגבס, שהתימנים קוראים לו קַץ הלה שורף את האבנים, ומברר אותם לסוגיהן השונים – השחור לבד והחום לבד והלבן לבד, וטוחנם בריחים ומוכרם כקמח, לצורך סיוד או גיבוס החדרים מבפנים" (הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 241–242). משפחת בּוּטַא היו גרים לבדם בקרן הצפון־מזרחית של שכונת היהודים (לא רחוק מה"טַחוּן" וה"מַגזֶרֶה") ברחוב קטנטן הנקרא "סוּק אַלקַץ". ממול ביתם היה להם מְחרַאק (או: מְחרַאקַה), שזהו הכבשן שבו היו שורפים את האבנים. יש לציין כי אבי המשפחה, יוסף בּוּטַא, עבד בתחילה כפועל אצל משפחת מדינה שהיו מפורסמים בייצור הגבס בצנעא ובפַּרוֶה (ראו מדינה, משפחות מדינה, עמ' 68).

37 הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 233. והשוו קליין־פרנקה, הקדרות, עמ' 160, בתוך מס' 7: "הבּוּטַא – ספל בעל פייה להיתוך מתכת ושפיכתה"; והרב בן־דוד א', בית האבן, עמ' 429: "בּוּטַא היא הכור העשוי ככוס קטן מחרס מיוחד שאינו נסדק כלל, ובה מתיכים את הכסף שממנו עושים את התכשיטים השונים". יש לציין כי חבשוש י' (משפחת חבשוש, א, עמ' 413), ציין את תעשיית ה"בָּוַאטִי", שתורגמה ל"כורים", ושם הזכיר את משפחת רצאבי שעסקה בייצורם.

למארי חיים רפאל והוא היה שופך אותה לקערה גדולה, ומנפה אותה מהלכלוך לאט לאט. לאחר שהצליח להוציא מעט מתכת נקייה היה מביא אותה לצורפים, והם היו משלמים לו כמה פרוטות. בהקשר לזה אוסיף עוד נקודה קטנה. משמעון בן סעיד שרעבי שמעתי כי לאחר הגשמים, כתוצאה מהסחף הייתה נקווית שלולית גדולה ליד הצַלבִּי.[38] ולאחר שהמים התייבשו, היה מצטבר שם כמו חול (שמקורו מאבן) הנקרא נַיסֵה.[39] מארי חיים רפאל היה לוקח את החול ומסנן אותו בעמל רב, ולפעמים היה מוצא מעט מתכת וגם אותה מכר לצורפים, אך ספק אם טרחתו הייתה כדאית.

בשעה שהיה עובד, היה אומר סליחות וקורא מזמורי תהילים בבכי על חיי הצער שהיו מנת חלקו. מארי חיים רפאל ברח מהכבוד, ולא הרשה שיקראו לו בתואר "מארי". הייתה לו רגישות לאבני נגף ברחובות, וכשהיה צועד ברחוב ורואה אבן באמצע הדרך, היה מתכופף ומניחה בצידי הדרך.

מארי חיים רפאל לא היה רגיל לדרוש בציבור, אך בביתו "היה נותן" טעמים יפים על השולחן, כלומר אומר דברי תורה לפני ברכת המזון. אחד הטעמים שהיה שגור על לשונו תדיר הוא דרשה על הפסוק "כי אקח מועד, אני מישרים אשפוט" (תהילים עה, ג).[40] לפעמים האדם עסוק וטרוד אחרי פרנסתו ("חיי שעה"), וכתוצאה מכך אינו יכול לנצל את זמנו ללימוד. לטענתו הוא אנוס, ואונס רחמנא פטריה, ואכן טענתו מתקבלת.[41] אך בימי מועד ובשבתות האדם פנוי, ואין שום הצדקה שלא ינצל את כל זמנו ללימוד תורה. ועל זה אמר הקב"ה: "כי אקח מועד", כשאני לוקח את ימי המועדים, שבהם האדם פנוי ממלאכה ואינו מנצל את זמנו ללימוד, אז "אני מישרים אשפוט", הקב"ה דן אותו גם על ביטול זמנו בימים שהיה טרוד אחר פרנסתו.

38 "צַלבִּי" היא רחבה שהפרידה בין שכונת היהודים לשכונות המוסלמים (בִּיר אַלעֲזַב, אַלבַּלֶקָה וכדו'). את תמונת מראה רחבת ה"צלבי" תמצאו אצל שער, צנעא וסביבתה, עמ' 129, תמונה מס' 265.

39 הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 323 כתב: "נַיסֵה. חול דק".

40 השוו הרב פאפו, פלא יועץ, א, ערך 'חול המועד', עמ' רכה.

41 השוו דברי מארי סלימאן בן סלימאן קארה בהמשך על הפסוק "בעבור ישמרו חֻקיו".

מארי סלימאן בן חיים רפאל קארה

מארי סלימאן
בן מארי חיים רפאל קארה
באדיבות נכדו, אבי ימיני

מארי סלימאן בן חיים רפאל קארה חי בשנים תרס"ה–תשנ"ח (1905–1997), תלמיד חכם ומלמד תינוקות של בית רבן. בילדותו למד אצל מארי יוסף אלד'הבאני, ולאחר מכן אצל הרב שלום קורח. לפרנסתו עסק בתחילה באומנות אביו – ייצור ערק ויין בביתם של אנשים (בעיקר עשירים), ולאחר מכן עבד בצורפות כשכיר אצל סלימאן בן יחיא [אַלהַאשְׁמִי] קארה.[42] כשראה שאין פרנסה בזה, ניסה את מזלו כצורף עצמאי, עד שעזב את עבודתו ועסק רק בלימוד ילדים.

מארי סלימאן היה מלמד תלמידים מפורסם, ולדברי הרב עזרא בן הרב יוסף קורח, אביו היה אומר שהוא היה מלמד הילדים הכי מומחה בבית הספר שהוקם בדור האחרון.[43] למשפחת עזירי אַלסָמִין[44] היו שני בתים סמוכים (ברחוב קטן ללא מוצא, לא רחוק מבית הכנסת בית צאלח, ליד בית יוסף עַמר אַלטֶחנַה[45] ובית סאלם אלבדיחי)[46] – האחד שימש כבית מגורים של המשפחה והשני הושכר ושימש כבית אולפנא לילדים, שבו לימד מארי סלימאן קארה. בתחילת שנות הארבעים קיבל

42 כפי שסיפר לי מארי חיים בן אברהם השאש, גם הוא עבד בצורפות כשכיר אצל סלימאן בן יחיא [אַלהַאשְׁמִי] קארה (בן־נון, זיכרון חיים השאש, עמ' 4). על הכינוי אַלהַאשְׁמִי ראו לקמן.

43 את דברי הרב יוסף קורח כבר הזכרתי בתוך: בן־נון, בית הספר החדש, עמ' 37, הערה 77. אומנם שם כתבתי "שהוא היה מלמד הילדים הכי מומחה בדור האחרון". וכעת תיקנתי (על פי הערת הרב עזרא קורח), שהכוונה שהיה המומחה מבין מורי בית הספר.

44 כך כונתה המשפחה, משום שראש המשפחה, מוסא עזירי (אביו של אהרן), היה מלא בגופו.

45 כך כונתה המשפחה, משום שבזמן המצור הנקרא "חַוזַת אַנַּפַר", הם היו אחראים על טחינת התבואה ברובע היהודי בצנעא. ראו בן־נון, הספד הרב צובירי, עמ' 11.

46 אביו של יחיא סאלם אַלפתֶלֶה (נתכנה כך על שם מקצועו שהיה מוכר חוטים. הרב גמליאל, פעמי העלייה, עמ' 181). וראו בן־נון, הספד הרב צובירי, עמ' 16.

מארי סלימאן חדר ללימוד ילדים, במַכתַּבּ שפתח סעיד חבשוש.[47] מַכתַּבּ זה הוא בית מגורים רגיל עם חדר גדול ושני חדרים – האחד עם חלונות והשני ללא חלונות. בתחילה לימד מארי שלמה מג'ארי בחדר הגדול, ולאחר שנפתח שם בית כנסת הוא עבר לחדר הקטן עם החלונות, וכשנכנס מארי סלימאן ללמד שם הוא קיבל את החדר הקטן הנוסף, החשוך מעט. לאחר שנפטר מארי שלמה מג'ארי, והתפנה החדר עם החלונות, נכנס ללמד בו כשלושה חודשים מארי חיים בן יהודה חובארה. ולאחר שחלה והפסיק ללמד שם נכנס לחדרו מארי סלימאן קארה, ובחדר הקטן והחשוך לימדו את הילדים הקטנים שני בניו: טוב (שלימים נקרא טוביה) וסִימָן (שלימים נקרא שמעון). כשפתח מארי חיים צדוק את בית הספר החדש בראשות מארי יוסף שמן ומארי יוסף קורח, נקרא מארי סלימאן קארה לבוא וללמד שם כיתה אחת (ואז שימש המַכתַּבּ של סעיד חבשוש רק לתפילה).

בתחילה[48] התפלל מארי סלימאן עם אביו בבית פנחס, ולאחר מכן הלך להתפלל במדרש של מארי יחיא יצחק־הלוי, לאחר שנסגר בית המדרש קבע את מקום תפילתו בבית כנסת בית אַלרַיעַאנִי, שם נעזר בו הרב יוסף שמן שיפתח ספר תורה וישמש כבעל תפילה בימים הנוראים. כשפתח סעיד חבשוש במַכתַּבּ שלו גם מקום תפילה, הוא ביקש ממארי סלימאן, שהיה מלמד שם, שיעבור להתפלל שם, ומשום הכרת הטוב (כך אמר מארי סלימאן לבניו) עזב את בית כנסת בית אַלרַיעַאנִי ועבר להתפלל במַכתַּבּ של סעיד חבשוש עד העלייה, ושם שימש בתפקיד המארי של בית הכנסת.

בסביבות שנת 1926 התחתן מארי סלימאן קארה עם קרובת משפחתו, תורכיה בת יחיא בן מאיר בן מארי יחיא קארה, ונולדו להם שלושה בנים – טוב (=טוביה), סִימָן (=שמעון) ואליה, ושתי בנות – נעמה אשת סאלם בן יחיא ימני אַלטַבנַהּ[49] ומלכה אשת בנימין (=בֶּנַיִן) בן יוסף עזירי גְ'גְ'וז.[50]

47 על המַכתַּבּ ראו מה שכתבתי בתוך: הרב יצחק־הלוי ובן־נון, כולנו בני איש, עמ' 159–160, הערה 30.

48 פסקה זו כתבתי באריכות בתוך: בן־נון, חיי שלום.

49 "עץ שטומנים בתנור, לאחר גמר הבישול והאפיה, ומכסים אותו בגחלים ואפר כדי שיבער לאטו וייאשר התנור חם" הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 315, ערך 'טַבנַהּ';

מארי סלימאן עלה בעלייה הגדולה[51] לירושלים למעברת "תלפיות", ולאחר מכן קבע משכנו בשכונת קטמונים בירושלים. לאחר שנחלש מארי סעיד עזירי, יזמו מארי סלימאן קארה ועוד כמה חברים לקיים מניין לתפילות בביתו הקטן של מארי סעיד, ומארי סלימאן היה נוכח גם בשבת האחרונה שבה נפטר מארי סעיד בתפילת המוסף. בקטמונים התפלל מארי סלימאן בבית הכנסת הגדולה "תפארת ישראל", ושימש כגבאי, ואחר הצוהריים לימד ילדים בשכונת "אבן יהושע" הסמוכה לשכונת "מאה שערים". בשנות השמונים עבר לאזור נחלאות, ושם התפלל בבית הכנסת "אבי דוד" עד שנחלש ועבר להתפלל בבית הכנסת "נהר שלום".

אלו ארבעה טורים כאמלאת [=שלמים] א"ח ויו"ד ואה"ע וח"מ [=אורח חיים, ויורה דעה, ואבן העזר, וחושן משפט] ז' חלקים, קניתי אותם לכניס [=לבית הכנסת] אלכחלאני מנדרי אלכניס [=בית הכנסת]. קודש לה', לא ימכרו ולא יגאלו, ואפילו למצוה רבה.
אני הצעיר סלי'[מאן] [ב]ן א"א [=אדוני אבי] סאלם צאלח יצ"ו ס"ט [חתימה מסולסלת]

באדיבות אלעזר צדוק
מעיזבון זקנו, הרב אברהם צדוק

וראו עוד שם, עמ' 204. מפי נכדתו, הגב' יונה קורח, שמעתי שזקנהּ כונה כך מפני שהיו צוחקים עליו, שלמרות עושרו הרב, היה מסתובב ביום שישי לקַשׁוֹש [=ללקט] לו עץ לטֶבּנַה, ולא הולך לקנות בכמה פרוטות.

50 כינוי שלא התבררה משמעותו.

51 סיפר לי שמעון שרעבי שביתו של מארי סלימאן קארה היה לא משופץ, ולאחר שמכר את ביתו כדי לעלות לארץ, היה חושש מהגשם שיפיל את תקרת ביתו ושיחזירו אותו מהדרך לצנעא.

פרק ב – בית הכנסת אַלכַּחלַאנִי

בני משפחת קארה המורחבת התפללו בנוסח שאמי – רובם התפללו בבית הכנסת בית אַלכַּחלַאנִי וחלקם התפללו בבית הכנסת בית אַלאֶסטַא.[52] את נוסח התפילה השאמי־צנעאני הגדיר פעם מארי חיים בן יוסף לוי בלשונו הקולעת: "שאמי חַאלִי [=מתוק], כמו מארי יוסף אַלצַבַּירִי. לא שאמי של הספרדים שקַשׁוֶשׁוּ כל מיני קֶשַׁאוּשׁ [ר"ל, ליקטו אוסף של ליקוטים]".[53]

בית הכנסת אַלכַּחלַאנִי נוסד במאה השמונה־עשרה. משה צדוק כתב על בית הכנסת כך:

> לפי השמועה הוא נבנה ע"י משפחה מהעיירה כוחלאן. אולם ממשפחה זו נותרה רק אשה אחת, רווקה, אשר דודתה מצד אמה הייתה נשואה לחיים צאלח אַלמְרַאיְהִ,[54] שהתפלל בבית כנסת זה. [...] לבית כנסת אַלכַּחלַאנִי היו נכנסים ישר מהרחוב בלי ירידה [=כלומר בלי ירידה של מדרגות כמו בבתי הכנסת העתיקים], שטחה של מרפסתו היה גדול מבית הכנסת עצמו.[55]

המרפסת הגדולה הזו, היא למעשה החְגַרֶהּ[56] – חצר גדולה, מרוצפת ומגודרת, שהייתה ממוקמת לפני בית הכנסת (כלומר מצד מזרח). את החצר הזו הזכיר גם הרב שלום גמליאל: "אני זוכר שהיתה קרקע גדולה מרובעת פי ארבע מהקרקע של בית הכנסת עצמו, והיא שימשה חצר, מרוצפת".[57]

52 פלג קטן מהם שינו את מסורתם לנוסח בלדי־דרדעי, כגון משפחת בניו של מאיר בן מארי יחיא בן מארי יוסף קארה.

53 בן־נון, זיכרון חיים לוי, עמ' 3.

54 מְרַאיְהִ פירושו מַראָה. ונתכנה כך, על שם שהיה נוהג להתגנדר מול המראה.

55 צדוק מ', זיכרונות, עמ' 22.

56 על החְגַרֶהּ הארכתי בהערותיי ל"חיי שלום", טרם נדפס.

57 הרב גמליאל ש', בתי הכנסת, א, עמ' 125, הערה 9. אומנם בהמשך דבריו כתב: "ובעת שנחלק בית הכנסת לשנים בין צאלח בן יחיא מ"מחנה יצחק", ובין בן אחיו אברהם מ"מחנה אביץ", היתה לשני הצדדים אפשרות להרחיב כל צד את חלקו ברחבות

בתקופה מאוחרת יותר קנה את בית הכנסת יחיא [בן דוד] צאלח אַלגַזַאר [=הקצב], ומאז היה בית הכנסת ברשות משפחת צאלח.[58]

מנהגי בית אַלכַּחלַאנִי

בין הרבנים שעמדו בראש בית הכנסת היו: מארי יוסף בן מארי סאלם קארה, בנו מארי סלימאן קארה, מארי סלימאן בן סאלם צאלח, מארי סאלם בן יחיא חבשוש (בעל "שושנת המלך") ועוד. בבית הכנסת הזה התפללו בנוסח שאמי מדורי דורות.

רוב בתי הכנסת שהתפללו בנוסח שאמי בעיר צנעא התפללו בנוסח אחיד וקבוע פחות או יותר (מלבד שינויים מועטים וזניחים).[59] יש לציין שבבית הכנסת בית אַלכַּחלַאנִי היה מנהג ייחודי שלהם להיות ניעורים כל ליל שביעי של פסח וללמוד בבית הכנסת כדרך שנוהגים להיות ערים בליל שבועות ובליל הושענא רבה.[60] מר' אהרן בן סלימאן קארה שמעתי הרבה על מנהגי בית כנסת זה, כגון שהיו נוהגים לעמוד בקריאת עשרת הדיברות,[61] וכן שבקריאת ארבע קריאות ה"שישי" של הילדים הקטנים ("בנימין זאב יטרף", "וירד משה", "ולבני לוי", "כי אשא אל שמים") היו כל הילדים עומדים ליד התיבה וקוראים במקהלה, ועוד.[62]

מהחצר הזאת, ברשות המלך, על אפם ועל חמתם של המוסלמים – ובמיוחד גדוליהם המלומדים, נושאי משרות גבוהות, כשופטים וראשי בית המשפט העליון ובית המשפט לעירעורים, שכאב להם מאד, כאבל כבד". מדבריו נראה, לכאורה, ששני הצדדים הרחיבו את בית הכנסת מהחצר הזו, אולם לפי מה שבירררתי רק הצד העיקשי הרחיב את בית הכנסת, וגם זה מהצד האחורי (צד מזרח), ולא על שטח החצר, כמו שאציין לקמן.

58 והשוו צדוק מ', שם.

59 למשל מר' שלום [בן שלמה] אפרים כהן מבני־ברק שמעתי שבבית הכנסת בית אלגמל לא אמרו קדיש אחרון נוסף לאחר עלינו לשבח.

60 כמו שהזכיר הרב צובירי, אמ"ת ויצ"ב, ב, עמ' שמו.

61 כמו שכתב הרב צובירי, ויצבור, ב, פרק טז, עמ' ריא–רמד; כך נהגו גם בעיר עדן, כמו שכתב הרב ישועה, נחלת יוסף, חלק המנהגים, עמ' ג.

62 וכך היה המנהג בעוד בתי כנסת בצנעא, והשוו גויטיין, התימנים, עמ' 265; הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 53 [הזכיר רק שלושה, מבלי "כי אשא אל שמים"]; הרב קורח

אגב אזכיר מה שסיפר לי מארי חיים בן מוסא צאלח, כי "במשך 15–16 שנים היה הולך לבית כנסת אַלכַּחלַאנִי בראש השנה לתקוע שם, ואף שימש שם כבעל תפילה – יום אחד התפלל שם מוסף אברהם קארה ויום אחד מארי חיים צאלח".[63] ושם[64] הוספתי: "גם מר' אהרן קארה (ישלח לו ה' רפואה שלמה) [ז"ל] שהיה ממתפללי בית אַלכַּחלַאנִי, שמעתי שהוא זוכר כיצד מארי חיים היה תוקע אצלם בבית הכנסת".[65]

חלוקת בית הכנסת ושמות המתפללים בחלק השאמי־עיקשי

לחלק מבתי הכנסת בצנעא הייתה עזרת נשים שהיא חלק מבית הכנסת, וחלקם השתמשו בחדר של משפחה הגרה בבית הצמוד לבית הכנסת ולחלק מבתי הכנסת לא הייתה שום עזרת נשים. בבית הכנסת בית אַלכַּחלַאנִי עזרת הנשים הייתה חדר בבית הסמוך (מצד דרום) של האלמנה חמאמה בנת שֵׁכּר עדני.[66]

כשהחלה להתגבר המחלוקת בין הדרדעים לעיקשים, היה ניסיון של החזן והמנהיג (=אַלעַאקִל) רבי יוסף בן הרב יחיא צאלח אַלגַּילִי[67] לשנות את

שלמה, ילקוט חיים, סימן רפב, סעיף יג, עמ' קסה. והעירני כפיר אלשיך שכן הזכירו גם הרב איתמר חיים כהן, בתוך: ספר הזיכרון, עמ' שסא–שסב; "הלכה ומסורה" כג (תשע"ט), עמ' שיא–שיב, והערה לד.

63 בן־נון, זיכרון חיים צאלח, עמ' 26.

64 בהערה 87.

65 והעירני הרב יעקב שרעבי, שמסתבר שכוונת מארי חיים צאלח שהוא שימש כבעל תוקע הרבה שנים, אך לא מסתבר ששימש שם כשליח ציבור (כל כך הרבה שנים), כשהוא צעיר לימים. וייתכן שסיפר רק על שנה אחת שבה התפלל מסיבה מסוימת.

66 לחמאמה זו היה אח בשם סלימאן עדני (שהיה טכנאי שיניים) ושתי אחיות: האחת, תורכיה אשת יחיא דרין (האב); והשנייה אין ידוע שמה.

67 היה מכונה אַלגַּילִי, על שם שבהיותו קטן היה מפונק, ותמיד רצה את אימו לידו, וכשהיה הולך ללמוד אצל המארי היה מבקש ממנה שתבוא לקראתו לקחתו, והיה בוכה: "יא אומה, גַּי לִי; יא אומה, גַּי לִי [=הוי אימא, בואי אליי]". בעקבות כך נתפס בו הכינוי גַּילִי (ובהמשך: אַלגַּילִי), והשוו גימאני, מגיד צדק, עמ' צ, הערה 89.

נוסח התפילה לבלדי־דרדעי.[68] המתנגדים העיקשים התדיינו ארוכות בבתי משפט, ובסופו של דבר חולק בית הכנסת לשני חלקים שווים:[69] בחלק אחד – הוא החלק הדרומי (הצמוד לבית האלמנה חמאמה בנת שֶׁכּר עדני), המשיכו להתפלל רוב הציבור בנוסח השאמי שהיה מוחזק בידיהם מאבותיהם; ובחלק השני – הוא החלק הצפוני (הצמוד לבית בַּדְרַהּ בנת ישראל חבשוש),[70] התפללו מעט מהם בנוסח בלדי־דרדעי. גם החִגְרַהּ שלפני בית הכנסת חולקה לשני חלקים, ולכל חלק הייתה חִגְרַהּ משלו עם גדר מפרידה ביניהם. והכניסה לכל חלק הייתה מהחִגְרַהּ שלו.

יש לציין כי בבית הכנסת בית אַלכַּחלַאנִי הייתה קשת אחת (מאבנים מסותתות בשונה משלוש הקשתות בבית אלאוסטא למשל שהן היו מטויחות) המחזיקה את כל התקרה, והקשת הייתה ממוקמת בדיוק באמצע בית הכנסת. כאמור לעיל, כשחילקו את בית הכנסת לשני חלקים, החלקים היו שווים, ולכן את הקיר המפריד בנו מתחת לקשת. מאחר שרוב הציבור נשארו בחלק השאמי, היה צורך ממשי להרחיב את בית הכנסת. ואכן צאלח

68 עניין זה נזכר באריכות בספריו של הרב גמליאל ש', בתי הכנסת (ראו לפי המפתח); פקודי תימן, עמ' 165–169; חבשוש יח', שני המאורות, ב, עמ' 198–202. ממסמך שהציג הרב גמליאל ש' (בתי הכנסת, א, מעמ' 302 ואילך) מתאריך ט"ז בניסן תרצ"ג (12.04.1933) עולה שבאותה תקופה (כנראה שמעט לפני כן) החלה ראשית המריבה בבית הכנסת אלכחלאני שהובילה לסגירתו.

69 בית הכנסת חולק לשני חלקים שווים, ולא לפי יחסי הכוחות בקהילה – שליש לדרדעים לעומת שני שלישים לעיקשים – מפני שבית הכנסת הזה היה פרטי וחולק לשני היורשים שווה בשווה – הרב אברהם צדוק (צאלח־חַרטו, מקריית־בנימין) מהצד הדרדעי וצאלח צאלח מהצד העיקשי. כי רק שניהם נותרו היורשים של יחיא צאלח אַלגַּזַּאר [=הקצב], שהיה הבעלים של בית הכנסת. והינה השושלת שלהם: הרב אברהם בן סאלם בן אברהם בן סעיד בן אברהם בן יחיא צאלח אַלגַּזַּאר ולצידו צאלח צאלח בן יחיא צאלח אַסנַאף בן דוד בן יחיא צאלח אַלגַּזַּאר. כפי שמסר לי גיסי אלעזר צדוק, יוסף צאלח אַלגַּילִי שהיה מנהיג (=עאקל) בית הכנסת, לא היה מן היורשים.

70 הייתה נשואה לחיים פנחס כהן, ולאחר שנפטר ללא ילדים התייבמה לאחיו, יחיא פנחס העשיר (שירד מנכסיו).

צאלח (שהתפלל בחלק העיקשי) קנה מהשכן, סלימאן בן אהרן עמר[71] חתיכת קרקע מחצרו הסמוכה, וכך יכלו להרחיב את בית הכנסת לכיוון מערב (כלומר מאחורה). מטבע הדברים גם בנו קשת חדשה שתחזיק את כל התקרה בחלק השאמי – הן את התקרה הישנה הן את החדשה. בזמן השיפוצים היו מתפללים בביתו של צאלח צאלח.[72]

וראו את דברי השליח חיים צדוק,[73] שביקר בבית הכנסת הזה בשנת תש"ו (1946):

> בילדותי התפללתי עם אבי ואחי בבית כנסת אלכוחלני, ועתה משזכיתי לבקר בצנעא כעבור חמש־עשרה שנה מיום שעלינו לארץ ישראל, נמשכתי כבמטה קסמים אל בית כנסת זה. ומה

71 משפחת סלימאן בן אהרן עמר לא היו לוויים. יש לציין כי אף שסלימאן עמר היה שכן של בית הכנסת בית אַלכָּחַלַאנִי, הוא לא התפלל בו אלא היה צועד עם בניו יחיא וחיים עד בית אַלאֶסטַא ושם התפלל יחד עם אחיו אברהם בן אהרן עמר אַלעַטַאר ובניו. אגב אעיר כי הכינוי 'אַלעַטַאר' דבק בו מפני שהיה מוכר תבלינים ובשמים (ותרופות טבעיות), כמו שכתב הרב גמליאל ש', פעמי העלייה, עמ' 181; הנ"ל, היהודים והמלך, א, עמ' 144; וראו הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 242. ויש שהיו מכנים אותו אברהם עמר אַלמַכלָפַּה (=מעבר בין שתי רחובות). מפני שביתו (שהוא למעשה שני בתים מחוברים) היה ממוקם בְּאלמַכלָפַּה (=המעבר) המוביל לבית אַלכָּחַלַאנִי (=אַלמַכלָפַּה). הבית היה פינתי, הכניסה הראשית מן אַלפַּיש וכניסה נוספת מן אַלמַכלָפַּה.

72 כמו שהתפללו בביתו כמה שנים קודם לכן כשנסגרו בתי הכנסת.

73 חיים בן עזרי צדוק (צאלח) נולד בצנעא בשנת 1915 ועלה ארצה בשנת 1930. בשנת 1945 נשלח מטעם הסוכנות לעדן ולתימן כדי לסייע לעולים שנתקעו במחנות באזור עדן, וייסד בית ספר מתקדם בצנעא. חיבר את הספרים "באהלי תימן", "משא תימן" ו"מן המיצר". ראו עליו אדם בן־נון, בתוך: בר, אני מדברת, עמ' 169, הערה 57. על זה יש להוסיף שבמכתב מתאריך כ"ז באייר תש"ו (28.05.1946), שכתב הרב יוסף קורח למאיר חמדי [ראו עליו אצל הרב חמדי, חוכמה ומוסר, עמ' 34], ששהה באסמרה, הוא מתאר אותו: "חיים עזרי צדוק שבא מא"י שליח לסוכנות היהודית בא"י (והוא בן עזרי צאלח אלד'י כאן מבשמק שק [=שהיה סנדלר ליד] בית יוסף מאיר), ומצאנו אותו איש משכיל וחכם, וציר נאמן לשולחיו, ופוקח עין על כל דבר בזריזות נפלאה". עוד על חיים צדוק ואשתו שושנה ראו גמליאלי, סוללי הדרך, עמ' 150–152. משמעון בן סעיד שרעבי שמעתי כי בתקופה ששהה חיים צדוק בצנעא, הוא התארח אצל דודו (אחי אימו), הלוא הוא יהודה בדיחי אַלחַיימֶה (כינוּם על שם שהיו להם שדות באַלחַיימֶה).

> גדולה היתה תדהמתי והפתעתי כאשר במקום בית הכנסת הגדול והמפואר, מצאתי שני בתי כנסת סמוכים קטנים ואפלים, כשקיר מפריד ביניהם. מסתבר שגם על בית כנסת זה לא פסחה הרעה. ומשגברה המחלוקת, והצבור התפצל לשני מחנות יריבים, גם בבית כנסת זה פסקו השופטים המוסלמים כי יש לחלק את בית הכנסת לשניים. למרבה הצער נמנה עם אחת הקבוצות היריבות סאלם אטירי (עוור וזקן, אך נמרץ), ואילו עם הכת היריבה השניה נמנה בנו. נבוכותי ולא ידעתי לאיזה משני בתי הכנסת להכנס להתפלל. והחלטתי לעמוד ברחבה (החְגֵרֵה) המשותפת [...].[74]

הרב אברהם בן סאלם צדוק (צאלח־חַרטו,[75] מקריית־בנימין), שהיה ממתפללי בית הכנסת בית אַלכְּחלַאנִי עוד בטרם התפלג, וכיהן כמארי בפלג הבלדי־דרדעי לאחר חלוקת בית הכנסת, העריך את מספר המתפללים שם באופן הבא: "ביכנ"ס כוחלאני נחלקה – 50 שא'[מי], 25 בלדי".[76]

לאחר החלוקה כל בני משפחת קארה המורחבת המשיכו להתפלל בחלק השאמי, והינה שמות המתפללים (העיקריים) שהתפללו שם – חלקם התפללו שם עד העלייה הגדולה וחלקם עלו לארץ מוקדם יותר בשנים תש"ג–תש"ד (1943–1944):

(א) יחיא [אַלהַאשְׁמִי] בן צאלח קארה ובניו: סלימאן (ובניו: סלימאן, סאלם ואהרן),[77] ישראל ופנחס; (ב) אחיו יהודה בן צאלח קארה ובניו: חיים,

74 צדוק ח', באוהלי תימן, עמ' 292. יש לתקן את סוף דבריו, שכנראה עמד ברחוב מחוץ לחְגֵרֵה, שכן כמו שכתבתי לעיל, לא הייתה חְגֵרֵה משותפת. החְגֵרֵה חולקה לשני חלקים, ולכל חלק הייתה חְגֵרֵה משלו עם גדר מפרידה ביניהם.

75 הכינוי "חַרטו" [ובאחת מרשימות כספי החלוקה נכתב: חַרטוּה] נדבק בראש המשפחה – סאלם בן אברהם צאלח (אביו של מארי אברהם צדוק מקריית־בנימין) מפני שבמסעותיו הגיע עד העיר חרטום בירת סודאן.

76 הרב צדוק א', אחד היה אברהם, עמ' רמא [הצילום שם, עמ' רלט].

77 לא הזכרתי את האח הקטן יצחק, שכן הוא היה ילד קטן בטרם העלייה.

יוסף וצאלח;[78] (ג) אברהם בן אהרן קארה ובניו: סלימאן (=שלמה),[79] יוסף,[80] סעיד (=סעדיה) ויצחק;[81] (ד) אחיו יחיא בן אהרן קארה ובניו: יחיא, אהרן ושלמה; (ה) ישראל בן חיים עמר ובניו: חיים[82] ויהודה; (ו) סלימאן בן חיים עמר המשורר ובנו: אהרן;[83] (ז) סאלם בן יוסף אַלטַיִרי אַלאַעמַא (=העיוור)[84]

78 אגב אעיר, כי גימאני (שטר הצוואה, עמ' 86) כתב: "ליהודה היו שלושה בנים ובת: חיים, יוסף, צאלח וחמאמה אשת סלימאן צאלח". אולם אולי יש לתקן את הדברים, כי אני שמעתי שהיו לו שלושה בנים ושתי בנות, שכן הייתה לו גם בת בשם נצ'רה אשת מנחם צאלח, והדברים עוד צריכים בדיקה.

79 המכונה: סִינִי מוּנִי. ראו לקמן.

80 המכונה: חוּקוּקוּק. ראו לקמן.

81 לא הזכרתי את האח הקטן מאיר, שכן הוא היה ילד קטן בטרם העלייה.

82 חיים עמר היה חולה וירד מוקדם מאוד לעדן להתרפא. לאחר מכן ביקש מחמיו מוסא בן מארי אברהם בדיחי שישלח לו לעדן את אשתו זהרה (=שרה), שהייתה עוד ילדה קטנה, ומשם ימשיכו לארץ ישראל. מוסא בדיחי ענה לו: "הבת שלי אינה חבילה ששולחים לעדן. אם אתה רוצה אותה, תבוא לצנעא ותיקח אותה". בסופו של דבר הם התגרשו, חיים עלה לארץ וכל אחד מהם חי לבדו כל ימי חייו. אגב, את התשובה הזו השיב גם מארי אברהם בדיחי לחתנו יוסף שלום חובארה, שביקש שישלחו אליו את אשתו וילדיו, כמו שכתב חובארה י"ש, בתלאות תימן, עמ' 124: "ניהלתי חילופי מכתבים חריפים עם חותני ובהם דרשתי כי ישלח אלי את אשתי וילדי, אולם הוא סירב להסכים לדרישתי. ולכן פניתי אל מ"ו הישיש בבקשה שישפיע על חותני למלא בקשתי. תשובתו של מ"ו הישיש ציננה קצת את התלהבותי והחזירה אותי במקצת למציאות. הוא ענה לי, כי ילדים אינם חבילה או סחורה הנארזת ונשלחת מכאן לשם, אלא מוטב שאבוא בעצמי ואקח את מה שאני רוצה להעביר אלי". נוסח תשובת הרב יחיא קאפח ליוסף שלום חובארה הייתה לנגד עיניי (במכתב שכתב ליוסף שלום חובארה, לרב רצון בן יחיא טובי ולמאיר בן אברהם אלחמדי שטרם פורסם, ללא תאריך), והינה לשונה: "גאוב עמה מ"ו אברהם הי"ו מא ירסלו אשת איש פי קרטאס פי אלבסטה. לא כן ילזם עליה. יגי יאכ'ד' זוגתה ועיאלה מעה" [=השיב חמיו, מורנו ורבנו אברהם הי"ו, אין שולחים אשת איש בקרטון (או: בנייר) בדואר (=כאילו היא חבילה). אלא הוא מחויב לבוא לקחת את אשתו וילדיו עימו].

83 בני משפחת עמר האלה אינם לוויים. אחיהם השלישי – יחיא בן חיים עמר בַּיַרַם התפלל בדרך קבע בבית אַלאֶסטַא יחד עם בנו שמעון (אביו של ד"ר יהודה עמיר). אומנם בתקופה האחרונה עבר רק הבן שמעון להתפלל בבית הכנסת "בדיחי החדשה". ראו עמיר, מפרקי הילדות, עמ' 95, הערה 4. משמעון שרעבי שמעתי כי "בַּיַרַם" זו מילה תורכית, והיו אומרים שכנראה זהו שם של פקיד תורכי שהיה בצנעא. וכן כתב לי ד"ר

ובניו: סלימאן, חיים, אברהם ויחיא;[85] (ח) ראובן בן חיים סַיַאנִי ובנו יוסף;[86] (ט) אחיו חיים בן חיים סַיַאנִי;[87] (י) משולם בן מארי אהרן הכהן;[88] (יא) אהרן בן יהודה עראקי;[89] (יב) סאלם בן יחיא עמר הלוי[90] ובניו: סאלם, יחיא

יהודה עמיר: "המסורת המשפחתית שלנו מדברת על אותו פקיד תורכי שהיה עובר על סוסו ברובע היהודי, כשהוא בולט בהידורו ובגנדורו. ומאחר שסבי יחיא עמר זצ"ל בלט בניקיונו ובגינוני הידורו הוא נתכנה בכינויו של אותו בַּיְרַם התורכי (גם כדי להבחינו משאר משפחות עמר שהיו ברובע)". מידידי יניב סרי שמעתי כי פירוש המילה "בַּיְרַם" (bayram) בתורכית הוא חג. ובהגדרה מדויקת יותר: "פסטיבל או חג שנחגג באופן לאומי, בין אם חילוני או דתי" (Wiktionary, the free dictionary [=אתר "המילון החופשי"]). כך או כך, לכולם ברור שהסיבה לכינוי היא מפני שיחיא עמר היה אדם אינטליגנט המתלבש בצורה מהודרת, ועל כן דבק בו הכינוי "בַּיְרַם", כינוי שעבר בירושה גם לצאצאיו אחריו.

84 עליו כתב צדוק מ', זיכרונות, עמ' 23: "יהודי מעניין סומא בשתי עיניו, אך חריף וממולח. הוא התפרנס בכבוד מעשיית יין וערק, ובמקום חוש הראייה הוא פיתח לעצמו את חוש המישוש והריח". היו מספרים עליו שהוא היה ממלא בעצמו את הבקבוקים של הקונים ביין וערק ולא הייתה נשפכת אף טיפה, ואף ידע לזהות לבד מתי הבקבוק מתמלא. כמו כן מספרים שהיה בעל קול גבוה וחזק, ובית הכנסת הזדעזע באומרו את הפיוט "יגדל". מהרב יעקב שרעבי שמעתי כי גם בסעודה שלישית, כשהיו אוכלים בחשכה, היו ממלאים את הכוסות מבלי יכולת לראות. לדבריו השיטה הייתה להכניס את האצבע לכוס עד מקום שרוצים שאליו השתייה תגיע, ולמלא עד שהאצבע מרגישה את הנוזל.

85 האח החמישי – עזריה בן סאלם אלטיירי, עבר להתפלל בצד הבלדי־דרדעי בעקבות חמיו יוסף צאלח אַלגַּילי (ואליו התכוון חיים צדוק בדבריו שצוטטו לעיל).

86 אביו של הצייר המפורסם איתמר סַיַאנִי.

87 בנו משה (כך שמו, ולא: מוסא) שהיה סנדלר אומן (חנותו הייתה בשוק שברובע היהודי), לא התפלל עם אביו אלא עם חיים בדיחי [שכינויו היה: אלמ'] בבית הכנסת שפתח בבית שצמוד לבית שלו (היה קיר משותף). בית הכנסת היה בקומת קרקע עם כמה מדרגות חיצוניות. בשנים האחרונות נקרא לכהן שם כרב מארי שמעון צאלח.

88 יש להעיר כי בני משפחתו התפללו בבית הכנסת בית אלשרעבי, ונראה שהוא עבר לבית הכנסת בית אַלכַּחלַאנִי לאחר נישואיו עם אשתו (כ"ב באב תרנ"ג, 04.08.1893), כמו שציינתי לעיל, מפני שאשתו היא חמאמה בת סעיד בן הרב אברהם בן הרב יוסף אלקארה.

89 שני אחיו: יוסף וסאלם התפללו בבית אַלאֶסטַא; ואילו האח הרביעי, חיים עראקי, התפלל בבית הכנסת "בדיחי החדשה".

וחיים; (יג) צאלח צאלח [בן יחיא צאלח אַסנַאף][91] ובנו: עזרי(אל);[92] (יד) סעיד [בן שלמה] סאלם עם בניו: סלימאן, נסים ויחיא; (טו) יוסף ויהודה[93] בני שמעון [בן יהודה] צאלח; (טז) אחיהם אברהם בן שמעון [בן יהודה] צאלח קִירַאט[94] ובנו: אברהם; (יז) אברהם בן חיים [בן יהודה] צאלח; (יח) דאוד בן סאלם צאלח אַלקַמְלִי[95] ובניו: יוסף, אהרן, עזרי וסאלם;[96] (יט) סאלם שַמעֶה[97] ובנו: אברהם;[98] (כ) שלום ויחיא בני אהרן קורח;[99] (כא) הדוד שלהם חיים קורח; (כב) עמרם בן דוד[100] אַלכֶּרתּ[101] ובניו: יהודה ואברהם.

90 יחיא כונה עמר אַלחַלוָגִי [ראו לקמן], אך בנו היה מוכר בשוק, ולא ייצר ממתקים.

91 אַסנַאף הוא מקום יישוב קטן בנפת כַּולַאן, ויחיא צאלח נקרא כך משום שהיה לו שם בית, והיה גר בו תקופות מסוימות. מארי חיים צאלח אַלאַעמֶא [=העיוור] סיפר לי כי זקנו, יחיא צאלח זה, ברח מצנעא לאַסנַאף בזמן "חַרוַתּ אַלגֶּפַּר", ראו בן־נון, זיכרון חיים צאלח, עמ' 3.

92 לאחר מלחמות ומאבקים עם ציבור המתפללים בחלק העיקשי, ובראשם בני משפחת קארה, עזב צאלח צאלח את החלק העיקשי מחוסר ברירה ועבר לחלק הבלדי־דרדעי, שם כיהן כמארי באותו הזמן הרב אברהם בן סאלם צדוק (צאלח־חַרטו, מקריית־בנימין). כלומר המעבר היה עוד לפני שהרב אברהם צאלח חַרטוּ עזב את צנעא, לאחר סוכות תש"ד (1943), בדרכו לארץ ישראל.

93 יהודה צאלח זה היה אדם חולני, ונפטר כשהיה בערך בן 25 בטרם התחתן.

94 קִירַאט זו מידה קטנה של הצורפים שהשתמשו בה למדידת זהב או כסף. אברהם זה היה מְקַיצֵר במקצועו, כלומר עושה מעילים (=קֻצַאיר), ואומרים שהיה מקפיד גם על סכומי כסף פעוטים כאילו הם קִירַאט.

95 קַמֶּלִי הוא פרעוש קטן המקפץ. ואומרים שראש המשפחה התכנה כך על שם שהיה קופצני (ולא רגוע), אבל לטובה, מצד השמחה. יש לציין כי גם באכמת בני מנצור הייתה משפחה המכונה קמלי. ראו משולם, מפאתי תימן, עמ' 27.

96 דאוד ובנו יוסף היו גרים באַלחַימֶה והיו מגיעים רק לחגים. אהרן עלה מוקדם לארץ, אך מסתבר שקודם שנסע היה מתפלל יחד עם אביו ואחיו.

97 לעת עתה לא ידוע לי שם אביו.

98 סאלם שמעה כבר היה זקן, ובנו אברהם, שכבר היה נשוי, עלה ארצה בסביבות שנת 1943.

99 אחר כך עברו להתפלל בביתו של מארי חיים בן סלימאן צאלח.

100 במסמך שהציג הרב גמליאל ש' (בתי הכנסת, א, מעמ' 312–317) מתאריך י"ח בתמוז תרצ"ג (12.07.1933) נזכר "עמראן אבן [...] אלכרת" (שם, עמ' 313), הרי שבזמן כתיבת המסמך לא ידעו שאביו הוא "דוד", והשאירו מקום ריק להשלים זאת אחר כך.

זה האחרון, עמרם אַלכֶּרת, היה ה"סְנַידַאר" של בית הכנסת בשנים האחרונות לפני העלייה.[102] כלומר הוא האחראי בעיקר להוציא את הספרים, להכין אותם לפני השיעור, ולהחזיר אותם לאחר השיעור, ולפעמים גם הוא האחראי להדליק את האורות וכדו'.

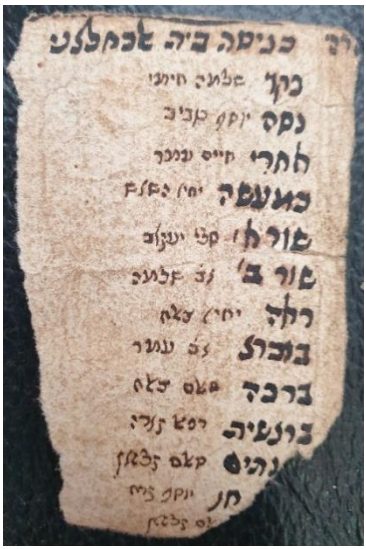

לאחר חלוקת בית הכנסת, בתחילה שימש כמארי בצד השאמי סלימאן בן חיים עמר המשורר.[103] ולאחר שנפטר נתנו לסאלם בן יוסף אלטירי אַלאַעמֵא (=העיוור) לפתוח את ראשי הפרקים בתפילה, וביקשו מסאלם בן חיים עראקי אַלמְדַלַּך[104] שיבוא מבית אַלאֶסטַא למסור את השיעור לפני מנחת שבת. אך בימות החול ובתפילות ערבית ושחרית של שבת הוא המשיך להתפלל בבית אַלאֶסטַא.

רשימה מקוטעת של הוצאת ספר תורה בבית אַלכֶּחַלַאנִי במעמדות של חגי תשרי (=קריאות התורה בספר ראשון, שני ושלישי) חלק מהשמות הם אורחים שהתארחו שם.
ציון ספר שני מכונה על שם ההפטרה, ולכן בסוף הרשימה נכתב: [רמ]תים, [מצא] חן – שהן שתי הפטרות ראש השנה.
(באדיבות שגיב מחפוד)

משפחת חבשוש, א, עמ' 410, תחת השם: 'נדאף (=מנפץ צמר)', אלא ששם נכתב בטעות: "עמרם אלכותר".

102 בתקופה קדומה יותר שימש כ"סְנַידַאר" יהודה בן יוסף חבשוש (ת"ר–תרפ"ד, 1840–1924). ראו הרב אהרן חבשוש, בתוך: הרב חבשוש יש', קורות בתינו, עמ' 34–35.

103 ראו עליו אצל הרב צדוק א', אחד היה אברהם, עמ' כ, והערה 35.

104 אדם מיוחד ונעים הליכות, שהיה נשוי לשתי נשים ולא היו לו ילדים. "מַדלָלַה" היא אבן מיוחדת שבה היו משפשפים את עקב הרגל בשעת הרחצה כדי שתהיה חלקה ומבריקה. "מְדַלַּך" אינו רק אדם שהחליק את רגליו באבן, אלא זהו כינוי לאדם נקי, המקפיד על הניקיון (בהשאלה כמובן).

פרק ג – משפחתו של סלימאן קארה

במפה המופיעה בתחילת הספר "הליכות תימן" ובסופו (ירושלים תשל"ח), חלקו המזרחי של הרחוב הארוך הממוקם ממערב למזרח ומקביל לאַלפַּיש, נקרא "שַׁאראַע אַלקַאראַה", וזאת "על שם משפחת הראב"ד יוסף קארה השוכנים בו".[105] אולם כל הזקנים שגרו בו ובסמוך אליו הכירו אותו בשם "שַׁאראַע אַלמְסַרוַלִין" [=רחוב לובשי המכנסיים].[106] ברחוב הזה גרה משפחת יחיא [אַלהַאשְׁמִי] בן צאלח קארה.

ה"חַוֹש" שבו גרה משפחת קארה

בחלקו המזרחי של הרחוב הזה (לפני הרחוב של בית הכנסת בית אַלכַּחלַאנִי) היה "חַוֹש", שהוא מעין חצר הפתוחה לכמה בתים פנימיים [ויש שיקראו לזה רחוב קטנטנן ללא מוצא, שלפעמים נכנסו אליו דרך שער], ולבתים לא היו נכנסים ישר מהרחוב כמו שאר בתים אלא היו נכנסים אליהם דרך אותה החצר.[107] בחַוֹש הזה היו ארבעה בתים:

1. הבית מימין – בית שהיה של מארי אברהם בן מארי יוסף קארה ושל בנו יוסף קארה, ולאחר מכן של נכדו אהרן [בן יוסף בן מארי אברהם] קארה[108] ובניו: אברהם ויחיא. בדור האחרון גרה בו רק משפחתו של נינו – אברהם בן אהרן קארה, ובניו: סלימאן, יוסף, סעיד (=סעדיה), יצחק ומאיר. אומנם יחיא בן אהרן קארה, עבר לבית הסמוך (בית מס' 2) לאחר חתונתו.

2. הבית הימני ממול – בית ששימש כבית הדין של מארי סלימאן קארה. בדור האחרון גרה בו משפחת נכדת אחיו – הלוא היא נצ'רה בת יוסף [בן מארי אברהם] קארה אשת יהודה בן יוסף[109] חבשוש,[110] ובניה: יוסף וחיים.[111]

105 הרב קורח ע', סערת תימן, עמ' קעו–קעז.

106 על פשר שם זה הארכתי במקום אחר.

107 ראו למשל הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 199, 314, ערך 'חַוֹש'. למעשה זה כעין מבוי סתום, להבדיל מ"דַּבַּב" שהוא מבוי מפולש שמהווה מעבר מרחוב לרחוב.

108 אהרן בן יוסף קארה נפטר בחיי אביו בשנת תרצ"א.

109 יהודה היה אביו של ר' יוסף חבשוש שהיה גר בקריית־אונו. ראו הרב אהרן חבשוש, בתוך: הרב חבשוש יש', קורות בתינו, עמ' 30. מהרב אהרן חבשוש שמעתי שבידיהם

כאמור לעיל, לאחר שיחיא בן אהרן [בן יוסף בן מארי אברהם] קארה התחתן, הוא עזב את בית המשפחה (בית מס׳ 1) ועבר לגור בבית זה עם דודתו נצ׳רה אשת יהודה חבשוש, ושם נולד בנו: אהרן.[112]

3. הבית השמאלי ממול – בית גדול ששימש כביתו של מארי סלימאן קארה, לאחר מכן גרה שם הבת שלו מַלכָּה הנשואה לבן דודה צאלח בן מארי אברהם קארה. לצאלח ולמַלכָּה קארה היו שני בנים – יחיא [אַלהַאשְׁמִי] ויהודה. בדור האחרון גרו בבית הזה משפחתו של יחיא [אַלהַאשְׁמִי] קארה ובניו: סלימאן, פנחס וישראל. ומשפחתו של יהודה קארה ובניו: חיים[113] וצאלח.[114]

4. הבית משמאל – בית נסים בן שֶׁכר אַלשַׁרעַבִּי ובניו: שלום, חיים, יעקב, יהודה ואברהם.

כתובה של מוסא בן חיים מדינה עם דודתו, אחות אביו, נעמה בת יהודה בן יוסף חבשוש, ומכאן הוא למד שלזקנו קראו יוסף ולא בשמות אחרים כמו שכתב לו מר דוד חוברי.

110 יהודה ונצ׳רה התחתנו זה עם זו בנישואים שניים. יהודה חבשוש היה נשוי לבנת משרקי ואילו נצ׳רה בת יוסף קארה הייתה נשואה קודם לאחיו של אברהם [בן אברהם] יצחק־הלוי (שבניו הם מארי סאלם, מארי יוסף, יהודה, אהרן, סלימאן, חיים וברוך), וילדיהם נפטרו. ראו הרב אהרן חבשוש, בתוך: הרב חבשוש יש׳, קורות בתינו, עמ׳ 39–40.

111 לאחר שמשולם בן מארי אהרן הכהן עלה לארץ, משפחת יוסף חבשוש עברה לגור בבית זה שהולאם בידי האימאם. אגב אעיר, כי שלמה בן יהודה חבשוש (היה לו גם אח בשם יחיא שנפטר בשנות הרעב בחַוזַת אַלעֲנַבַּר), הוא בנו של יהודה מנישואיו הראשונים עם בנת אלמשרקי, והוא אינו בנה של נצ׳רה, והוא עלה מוקדם יותר לארץ. ראו הרב אהרן חבשוש, בתוך: הרב חבשוש יש׳, קורות בתינו, עמ׳ 38–39.

112 יחיא בן אהרן קארה קיבל יחידת דיור בקומה העליונה, אבל שתי המשפחות חלקו מטבח משותף.

113 כמה שנים לפני העלייה הגדולה עבר חיים קארה לבית שהיה שייך לחמיו – אהרן עמר אַלחַלוָגִי (בני משפחת עמר האלה היו לוויים) [על הכינוי ״חַלוָגִי״ ראו לקמן]. משפחת עמר עברו לבית ממול, והבת ובעלה עברו לביתם הריק.

114 אחיהם הבכור יוסף קארה עבר בתקופה קדומה לבית שהיה שייך למשפחת אשתו – בית עמר העשירים (בני משפחת עמר האלה היו ישראלים).

רק לבית מס׳ 3 ובית מס׳ 4 הייתה גם חצר (חָוִי) עורפית שהגיעה עד אַלפַּיש.

בפנקס הגזיה[115] הכללי של קהילת צנעא לשנת 1354 להגרה (תרצ״ו, 1936–1935) נזכרו בני משפחת קארה בין התושבים הגרים בשכונת קארה כך: ״אב׳[רהם] הרון קארה, אכ׳יה [=אחיו] יחיא, יחיא צאלח קארה, אבנה [=בנו] סלי׳[מאן], אבנה [=בנו] סלי׳[מאן], ישראל יחיא קארה, אכ׳יה [=אחיו] פנחס, חיים יודא קארה, אכ׳יה [=אחיו] יוסף, אכ׳יה [=אחיו] צאלח״,[116] וכמובן שאחריהם נזכרו בני משפחת נסים שרעבי השכנים.

יחיא קארה [אַלהַאשְׁמִי] – הסבא

לולוה בת מארי שֶׁפר אלשיך

סבא של רבי שלמה קארו הוא יחיא [אַלהַאשְׁמִי] בן צאלח קארה, שהיה נשוי ללולוה בת מארי שֶׁפר אלשיך.[117] הזקנים זוכרים אותו עם מבנה גוף מלא ופנים אדומות. מהרב יעקב שרעבי שמעתי, כי מארי סלימאן בן סלימאן קארה סיפר לו, שהראב״ד מארי סלימאן קארה רצה לזכות להשתתף בחתונת נכדו – יחיא קארה [אַלהַאשְׁמִי], אך הוא לא הספיק ונפטר סמוך לחתונה.

115 גזיה הוא מס חסות שנתי שכל יהודי בוגר חויב לשלם בתימן, לפי שלוש דרגות: עשיר, בינוני ועני.

116 בתוך: הרב גמליאל, פקודי תימן, עמ׳ 202.

117 למארי שֶׁפר אלשיך היה בן אחד בשם יחיא אלשיך, ושלוש בנות: לולוה אשת יחיא קארה, נצ׳רה אשת חיים אלשיך (נכדם הוא החייל רחמים אלשיך שנפל בלבנון) ותורכיה אשת יחיא בן יוסף נגאר. אומרים שמשפחת אלשיך הזאת מוצאם מן צנעא, אולם הם גדלו וחיו בכפר גְּרוַאח הסמוך לכפר אַלמָגַ׳ארִבּ שבאזור צַעפַּאן, לא רחוק מִמָּנאהֶ, נפת חֻרַאז. וראו גברא, אנציקלופדיה לקהילות, א, עמ׳ 126, ערך ׳גרואח׳. אגב אציין, כי על מצבת יחיא אלשיך בראש העין נכתב: ״בן מ״ו [=מורנו ורבנו] שכר״, וכן סיפר לי נכדו עמרם נגאר מהרצלייה, ועל כן הקדמתי לו את התואר ״מארי״.

ליחיא קארה [אַלהַאשְׁמִי] ולרעייתו לולוה התקיימו חמישה ילדים – שלושה בנים ושתי בנות:

1. סלימאן (=שלמה) שהיה נשוי לנעמה בת סאלם עראקי שֶׁבַּאתֶן.[118]
2. ישראל[119] שהיה נשוי לזהרה (=שרה) בת עמרם אַלכֶּרת.
3. נצ׳רה (=אורה) אשת מארי חיים בן שמואל כסאר.[120]
4. פנחס שהיה נשוי לרומיה בת אברהם אלגרשי.[121]
5. זהרה (=שרה) אשת שֶׁכר (=ישׁשכר) בן יחיא אלשיך.[122]

118 מהרב עזרא קורח ומהרב יוסף עראקי־הכהן (בשם עזרי נדאף) שמעתי שסאלם עראקי זה היה רגיל לעשן נרגילה, והיה לו דיבור כבד, ובמקום לומר: ״בַּין אַשׁרַבּ תִּתֶן״ [=אני מעשן טבק (בנרגילה)] היה אומר: ״שֶׁבַּאתֶן״, ומאז נדבק בו הכינוי.

119 ישראל קארה עלה לארץ בעלייה הגדולה והשתכן במחנה ״עין שמר״. באותו זמן (היה זה חודש לאחר העלייה) היה חורף, ישראל לא הרגיש טוב, והיה משתעל הרבה. לאחר חודש הוא נפטר. גיסו, יהודה בן עמרם אַלכֶּרת (קורט) מבני־ברק סיפר לי, כי באותו יום שישי הוא הלך ל״בית התרבות״ כדרכו, וכשחזר אמרו להם שישראל קארה נפטר וכבר נקבר. כדרכם הנלוזה והשיטתית המוכרת לנו מסיפורי חטיפת הילדים, גם כאן לא סיפקו אנשי בית החולים והמחנה יותר מדי מידע על מקום קבורתו. שנים רבות חיפשו בני המשפחה את קברו, ולבסוף מצאו שהוא נקבר בכרכור. ושמעתי אומרים כי ר׳ סאלם בן סלימאן קארה הוא שחתם על מסמכי הפטירה של ישראל קארה, אך הייתה סופת חול והקבר נסחף ונעלם [השוו ר׳ שלמה עמיהוד, בתוך: הרב קאפח א׳, מתהלך בתומו, עמ׳ 189]. אשתו של ישראל קארה, זהרה (=שרה), שהייתה חולה באותו הזמן, לא התחתנה שוב ונותרה אלמנה כל ימי חייה. יש לציין כי ידוע לי לפחות על שניים מבני המשפחה שקראו לבנם, ישראל, על שמו של ישראל בן יחיא קארה: האחד, ר׳ סאלם בן סלימאן קארה קרא לבנו, ישראל, על שם דודו אחי אביו; ואף זהרה (=שרה), אשת ישׁשכר (=שֶׁכר) אלשיך קראה לבנה, ישראל, על שם אחיה.

120 נצ׳רה היא אשתו השנייה של מארי חיים כסאר, אך לפני כן היה נשוי לשמעה בת אברהם בן אברהם השאש. נמצא שמארי חיים כסאר היה גיסו של הרב יוסף בן אהרן עמר שניקד את התלמוד הבבלי, שכן הרב יוסף עמר היה נשוי לאחותה – נצ׳רה בת אברהם בן אברהם השאש.

121 פנחס קארה עלה מוקדם לארץ (בסביבות שנת 42–43) והתגורר בהרצלייה.

122 שֶׁכר אלשיך הוא בעלה השני של זהרה (=שרה), אך לפני כן הייתה נשואה תקופה קצרה ליחיא בן אברהם אלשיך (חמיו של יצחק בן סלימאן קארה) מרמת־עמידר ברמת־גן. יש לציין כי זהרה (=שרה) ושֶׁכר הם בני דודים.

שלושת בניו של יחיא קארה [אַלהַאשְׁמִי] – סלימאן, ישראל ופנחס עבדו בצורפות בחדר שבקומת הקרקע של הבית שלהם.[123]

בשם רחמן
בשם אשר לו הגדולה ומרומם על כל ברכה ותהלה בשעה
מעולה ועונה מהוללה ויה ושם ותהלה
וריעת ושהלת ותן ולהי ולחגילה ומליו כל
שאלה לחתן ולכלה ולכל
הקהלה הנקהלה דע ושיאל הגאלה ישישו
וישמחו וכשושן יפריחו וכבשם יניחו
ויבנו ויצילוחו כויבנו ויצילוחו מצא אשה מצא
טוב ויפק רצון מיי בית והון נחלת אבות ומיי אשה משכלת

כתובתם של מארי חיים בן שמואל כסאר ורעייתו מנישואיו השניים: נצ'רה בת יחיא ולולוה קארה

123 ויחד איתם עבדו גם סלימאן וסאלם בני סלימאן קארה.

יחיא קארה [אַלהַאשְׁמִי] ידע להעריך את עצמו כבן למשפחה קארה המיוחסת, ולכן היה לבוש בקפידה והתנהג בחשיבות, מה שנקרא בלשון הדיבור: מְתַּרכְם [=יושב בכבוד ובנימוס, מתנהג כחשוב].[124] אומרים שהוא נהג אף ללבוש את בגדי סבו (אבי אימו) – מארי סלימאן קארה.[125] ואכן ידוע לנו שבגדי מארי סלימאן עברו בירושה ליחיא [אַלהַאשְׁמִי] ולאחיו יהודה, כמו שנכתב בצוואה: "ת'ם נטק וקאל אן אלכתב אלתי שא ידכרין פי צ'אהר הד'ה אלצוואה יצירין לעיאל בנתה מלכה והם יחיא ויודא [...]. כד'אלך צוה אן גמלה' אלבגדים שלו מא דק וג'ל בגדי חול ושבת וי"ט יצירין אלא אלמד'כורין", ובתרגום לעברית: "אחר כך דיבר ואמר [מארי סלימאן קארה] שהספרים שייזכרו בגב הצוואה יהיו לבני בתו מַלכָּה, והם יחיא ויהודה [...]. וכמו כן צוה שכל הבגדים שלו, הפשוטים והחשובים, בגדי חול ושבת וימים טובים, יעברו אל הנזכרים [...]".[126]

כמו שציינתי לעיל, יחיא קארה [אַלהַאשְׁמִי] התפלל בבית הכנסת בית אַלכַּחלַאנִי. מקומו היה ליד הדלת, מתחת לקשת החדשה[127] המחזיקה את התקרה. מספרים שהקור היה חודר לשם, ואף שהוא כבר היה זקן, הוא היה יושב מכווץ בפינתו, כשהוא כלל אינו מודאג מן הקור אלא רק מכך שבגדיו, שהם כנראה בגדי מארי סלימאן קארה, לא יתקמטו חלילה. בשכונת היהודים היו מכנים את יחיא קארה – "אַלהַאשְׁמִי", על שם משפחת אַלהַאשְׁמִי המפורסמת, שהיו מוסלמים מיוחסים.[128] בביתו התנהג כמלך, ובני ביתו כיבדוהו ביותר.

124 הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 333.

125 גימאני, שטר הצוואה, עמ' 86.

126 הטקסט בערבית בתוך: גימאני, שטר הצוואה, עמ' 87; התרגום לעברית שם, עמ' 89.

127 כי הרי מתחת הקשת הישנה נבנה הקיר המפריד, כמו שכתבתי לעיל. מהרב נריה צובירי שמעתי בשם אהרן בן יחיא קארה, כי מקומו של יחיא קארה בבית הכנסת היה יחסית מוגבה ובולט, כמו מלך.

128 אגב אזכיר כי יש עוד כמה מבני משפחת קארה המורחבת שהיו להם כינויים: (א) חוּקוּקוּק – זהו כינויו של יוסף בן אברהם קארה, אומרים שכך קרא לו מארי סעיד עזירי, אולם לא ברור על שם מה; (ב) סִינִי מוּנִי – זהו כינויו של שלמה בן אברהם קארה, כנראה על שם שכך היה משבש את המילים: "סִידִי נוּנִי" (זקני או דודי אחי

מזקנים שונים[129] שמעתי שהמקל של מארי סלימאן קארה היה שמור בבית שלהם[130] פִי אלמַמַאן אַלבֶּבִּיר [=בחדר הגדול] מעל הצָפִיף [=זיז הבולט

אימִי: נוני. שכן אימו הייתה לולוה בת סלימאן נוני, ואחֶיה הם: שמעון, חיים, יחיא ושלום נוני); (ג) יוסף [בן מאיר] קארה אַלוָכִּיל (או אַלשַׁאטַה) – וָכִּיל פירושו סוכן, מֶרְשֶׁה. וכאן אין הכוונה לבא כוח המייצג אנשים במשפט (כעין עורך דין), אלא לאדם שאנשים בעלי ממון שאינם סוחרים, היו משקיעים אצלו, הוא היה קונה סחורות שונות, מאחסן בביתו הגדול (היו לו שני בתים שפתחו אותם לבית אחד גדול עם שישה חדרים), הוא היה עוקב וממתין עד שהמחירים יעלו, ואז מוכר במחיר גבוה. הוא היה מרוויח כמה אחוזים, ומחזיר למשקיעים את כספם בתוספת רווח הגון. יש לציין כי מזקני תימן שמעתי שבערך בשלוש השנים האחרונות לפני העלייה היה מחסור חמור בחיטה, וגם למי שהיה לו כסף, לא היה מה לקנות. וגם כשהגיעה סחורה – לערבים הייתה זכות קדימה, והיהודים היו צריכים להידחק כדי לנסות לקנות מעט חיטה. על כן עשירי צנעא פנו ליוסף קארה אלוכיל, כל אחד נתן לו סכום גדול והוא הזמין חיטה משובחת מן קַאע אַלבַּון שליד עַמרַאן (שכן "לכל מחוז הייתה החיטה והדורה שלו, הדבר תלוי באדמה ובזרעים" – חובארה נ', מפאתי תימן, עמ' 77. קַאע אַלבַּון נזכרה גם אצל הרב קאפח י', קורות ישראל, עמ' 714, הערה 138), ומכר ליהודים. ובעקבות כך נקרא יוסף קארה אַלשַׁאטַה, שפירושו: המשביר בעונת הזול (בעונת הקציר והבציר) ומוכר ביוקר. ראו גימאני, שטר הצוואה, עמ' 62, הערה 76. סיפור זה גם נזכר אצל חבשוש יח' (שני המאורות, א, עמ' 85) ללא ציון השנה, וכנראה ששמע אותו מזקני תימן שעלו בעלייה הגדולה, שכן יחיאל עצמו עלה לארץ ישראל הרבה שנים קודם לכן (בשנת 1930), ולא היה עד ראייה למעשה. והשוו יצחק־הלוי י', מגלות לגאולה, עמ' 43.

129 למשל מהאחים סלימאן ואהרן בני סלימאן בן יחיא [אַלהַאשְׁמִי] קארה, משמעון בן סעיד שרעבי, מהרב סימן בן מארי סלימאן קארה ומעוד אחרים; וכן נזכר במכתבו של מארי יוסף קורח לקמן.

130 מר' אהרן [בן ישראל בן אהרן בן סלימאן] משרקי ערבה שמעתי בשם אביו, כי גם המקל של אַלאֶסטַא היה שמור בבית משפחתם בצנעא. כשתהמהתי כיצד המקל לא עבר בירושה לבני משפחת עראקי, השיב לי ר' אהרן, כי זקנו של אביו – סלימאן [בן אהרן בן יוסף] משרקי ערבה היה נשוי עם בדרה בנת עראקי מזרע אַלאֶסטַא. בתחילה גר סלימאן משרקי ערבה יחד עם שני אחיו – סאלם ויוסף בבית המשפחתי [שבשַׁרְאע אַלאֶסטַא]. אך מרוב הצפיפות, עשו סאלם ויוסף יד אחת לפנות את אחיהם סלימאן, וזה הלך לגור בבית חמיו, [שהוא הבית הסמוך משמאל, בית פינתי] – ביתו של אַלאֶסטַא. מאחר שבדרה הייתה בתו היחידה, בית אַלאֶסטַא עם המקל שהיה שמור שם עברו למשפחת סלימאן משרקי ערבה ולצאצאיהם אחריהם.

בקיר החדר, בדרך כלל עושים אותו של גבס].[131] ורבי שלמה בן אברהם קארה הוסיף לי, שגם סכיני השחיטה של מארי סלימאן קארה עדיין היו שמורים למזכרת בבית המשפחה, ושמעון בן סעיד שרעבי אף הוסיף, שבעיניו ראה, שמלבד אלה הייתה שמורה אפילו חֲקֶת אַלבֶּרדְקַאן [=קופסת הטבק] של מארי סלימאן. וכאמור לעיל, אף בגדיו נשמרו. ולמעשה כבר בצוואתו של מארי סלימאן קארה נכתב: "אן אלמכאן אלכביר יבקא בכבודו בפראשה ווסאידה וכל דבר השייך לו חסב מא הו אלאן", ובתרגום לעברית: "שהחדר הגדול יישאר בכבודו, במצעותיו וכריותיו וכל דבר השייך לו כפי מה שהוא עכשיו [...]".[132]

בבית המשפחה הייתה שמורה גם המְסַוֶּדֶה, שהיא פנקס בית הדין, ובסוף שנות השלושים ובתחילת שנות הארבעים התעניין בה פרופ' יהודה רצהבי.[133] באחד המכתבים ביקש פרופ' רצהבי (שהיה בארץ ישראל) ממארי יוסף קורח (שהיה בצנעא) שינסה לקנות בעבורו את המְסַוֶּדֶה מחמיו – סלימאן בן יחיא [אַלהַאשְׁמִי] קארה. מארי יוסף קורח השיב לו שלבני משפחת קארה יש סנטימנטים עמוקים לחפצים של מארי סלימאן קארה. והינה דברים שכתב הרב יוסף קורח לפרופ' יהודה רצהבי בתאריך ג' בתמוז תרצ"ט (20.07.1939):

> אם רצונך עוד להעתיק לך מעט מזאת המצויה בבית חמי אחר אשר הודעתיך סגנונה, הנני מוכן. אבל למכירה, אינם מוכרים כלל מה שהוא זכר זקנם. אפי' המַטֶה שלו עדיין היא זקופה בטרקלין שלו עד עתה, זכרון לו.

לפרנסתו שכר יחיא קארה [אַלהַאשְׁמִי] חנות קטנה לא רחוק מביתו, בצד הדרומי של אַלפַּיש.[134] אַלפַּיש הוא הרחוב הראשי והרחב ביותר בשכונת

131 וברבים: צֶפֶוף. והוא, מעין מדף ברוחב 20 או 30 ס"מ ובגובה שני מטר. ראו הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 179, 198; עמ' 328, ערך 'צפיף'.

132 הטקסט בערבית בתוך: גימאני, שטר הצוואה, עמ' 87; התרגום לעברית שם, עמ' 90.

133 ראו במאמרו של גימאני, מצנעא לת"א.

134 ייתכן מאוד שבצעירותו עבד בעבודת הצורפות.

היהודים בצנעא (=קַאע אַלְיְהוּדּ), שחצה את כל שכונת היהודים ממערב למזרח. דרך הרחוב הזה עברו כל הנכנסים לצנעא המוסלמית שבאו מכיוון מערב. הם היו נכנסים מהשער הראשי של שכונת היהודים (בַּאבּ אַלקַאע), חוצים את כל שכונת היהודים דרך אַלפַּיָּשׁ, ויוצאים מהרובע היהודי ונכנסים לעיר המוסלמית דרך בַּאבּ (=שער) אַלבַּלַּקּהּ.[135] אגב, בעיר המוסלמית נמצא המשכו של הרחוב. כלומר זהו רחוב ארוך שחלקו המערבי בשכונת היהודים וחלקו המזרחי בעיר המוסלמית.

על כל פנים בחנותו הקטנה מכר יחיא קארה [אַלהַאשְׁמִי] דברי מכולת, כגון צימוקים, תמרים, שמן, נפט וכדו'. החנות הייתה אחת משלוש החנויות שמתחת בית משפחת צובירי (סעיד, ישראל ואהרן). בחנות הראשונה (לצד מערב)[136] התחלפו כמה שוכרים, ובתקופה האחרונה עבד שם סאלם דן[137] בסנדלרות. בחנות האמצעית הייתה מטחנה לטחינת קפה, החנות הייתה בדרך כלל נעולה והמפתח היה שמור אצל יחיא קארה [אַלהַאשְׁמִי], ומי שרצה לטחון לקח ממנו את המפתח, טחן והניח את הכסף בקופה. את החנות השלישית (לצד דרום)[138] שכר יחיא קארה [אַלהַאשְׁמִי]. מספרים שבזמנו הפנוי בחנות הוא "יְבַּרוּם שְׁקַארֵהּ", כלומר היה מכין סיגריות באמצעות הנחת הטבק על נייר קטן וגלגולו.[139] לאחר שנפטר יחיא קארה

135 הכוונה לשער הדרומי מבין שני השערים הפנימיים היוצאים מרחבת אלצלבי לשכונות המוסלמיות. ונקרא כך על שם שהוא יוצא לשכונת אַלבַּלַּקּהּ. אומנם הוא מוכר גם בשמות "בַּאבּ אַלאַבְיַץ" ו"בַּאבּ חַמַּאדּ" (וראו בהערותיי ל"חיי שלום", טרם נדפס).

136 ליד בית הרב אהרן בן יהודה חמדי.

137 אחיו של סלימאן דן, שגם הוא עבד כסנדלר. אבל לפני התקופה האחרונה עבד סאלם דן כסנדלר בסוּק אַלמִלח שבעיר המוסלמית.

138 ליד בית שמעון בן יעקוב אלכובאני (שעיקרם מן רַוצַ'ה).

139 לסיגרייה כזו קראו בקיצור "בַּרם", כלומר שנעשתה על ידי גלגול. והשוו לדברי הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 306, ערך 'בַּרַם': "וכל דבר עגול נקרא מַבְרוּם". עוד על הסיגריות שהגיעו לצנעא ראו שם, עמ' 226. אגב, גם וַלדּ [בן החכם באשי מארי סאלם] אַלגָּמַל אַלקַסָּדִי, שלימים נקרא יחיא, היה מגלגל סיגריות בזמנו הפנוי כשהיה בחנותו (אומנם בעיקרו היה מְצַבֵּן, כלומר מייצר סבון).
על הכינוי אַלקַסָּדִי, שלא התבררה משמעותו, יש להעיר, שכך יש לבטא ולכתוב בסמ"ך, כפי ששמעתי מזקני תימן במפורש, וכן כתב אהרן צדוק לרב יוסף קאפח מתאריך י'

[אַלהַאשְׁמִי], המשיך נכדו שלום לעבוד שם תקופה קצרה עד שראה שהעסק אינו רווחי וחזר לעבודת הצורפות.

יחיא קארה [אַלהַאשְׁמִי] נפטר בצנעא בסוף שנות הארבעים של המאה הקודמת, שנים ספורות לפני העלייה הגדולה. לולוה זכתה לעלות לארץ, וגרה עם בנה סלימאן קארה (האב), בתחילה בשכונת שעריה שבפתח־תקווה ולאחר מכן בשכונת רמת־עמידר ברמת־גן. היא זכתה לאריכות ימים ונפטרה ב״ח באדר ב׳ תשכ״ז (30.03.1967). אף שמנהג תימן שאין מספידים נשים, בהלווייתה הספיד אותה חתנה – מארי חיים כסאר. לדבריו, היא ״אישה גדולה״ ויש להספידה.

באייר תשל״ח (17.05.1978), בין שמות עשרים ושניים האסורים (ראו בהערותיי ל״חיי שלום״, טרם נדפס), וזה לא כמו שכתב הרב קאפח א׳, צרור איגרות, עמ׳ 167, הערה 84 אַלקֻצָּדִי. שם נפלו כמה טעויות נוספת. שכן את אותו המכתב המפורסם שם כתב הרב יחיא קאפח לאהרן צדוק בח׳ באדר א תרפ״א (16.02.191). בסוף המכתב הרב קאפח מוסר דרישת שלום מ״כלל החברים הנמצאים פה [=כלומר בצנעא. אב״ן]: ה״ה כמו״ר יחיא אלאביץ׳ [...]״. ובין השמות נזכרו סאלם יוסף חובארה וסאלם אלגמל, והרב אהרן קאפח העיר שם (הערה 82, 84) שאין הכוונה ליוסף שלום חבארה מחבר ״בתלאות תימן וירושלים״ ולסאלם אלגמל (אַלקֻצָּדִי) [אַלקֻסָּדִי], כי הם עלו בשנת תרפ״ד (1924) ובשנת תרפ״ט (1929) בהתאמה. וכמובן שנפלה כאן טעות, והכוונה בדיוק אליהם, שכן הרב יחיא קאפח מזכיר אותם בין החברים שעדיין בתימן בזמן כתיבת המכתב (בשנת תרפ״א). אגב אעיר, שבמכתב נוסף מט׳ בתמוז תרפ״א (05.07.1922), שהתפרסם לאחר מכן, מסר הרב יחיא קאפח דרישת שלום ל״בני אבשלום אלמשרקי הי״ו״ (הרב קאפח א׳, צרור איגרות, עמ׳ 169). הרב אהרן קאפח העיר (שם, הערה 120) כי מהתואר ״בני״, ניתן ללמוד על יחסיהם הקרובים של מארי יחיא קאפח ואבשלום משרקי. נראה שהוא קרא ״בְּנִי״, והבין שהתואר מתייחס לאבשלום משרקי. אך גם זו טעות, אבשלום משרקי היה בין העוזבים את צנעא בשיירה שיצאה בתרע״ד כמו שכתב שלום עוזירי (עוזירי, גלי אור, עמ׳ 26), אך הוא נפרד מהשיירה והמשיך למצרים (שם, עמ׳ 25). ידוע לנו שהוא נסע יחד עם שני בניו – אהרן ואדיב (=דוב). שם כנראה הוא נפטר, כי ידוע לנו ששני בניו עלו לארץ בשנת תרע״ד כשהם יתומים. נמצא שהרב יחיא קאפח מסר דרישת שלום ליתומים אהרן ואדיב (=דוב) בְּנֵי אבשלום משרקי, שנפטר כשמונה שנים קודם לכן.

סלימאן קארה – האב

סלימאן בן יחיא [אַלהַאשְׁמִי] קארה נולד בשנת תרנ"א (1891). בתאריך י"ז בטבת תרע"ג (27.12.1912)[140] התחתן עם נעמה[141] בת סאלם [בן סלימאן] עראקי שַׁבַּאתֶן, ממשפחת אַלאֶסטַא – משפחת הכוהנים המפורסמת.[142] לא פעם היה אומר לי, נכדו, רבי שלמה קארה, בגאווה: "סִידִי אֶבּוּ אֶמִּי סאלם עראקי מבית אַלאֶסטַא". סלימאן קארה זה היה אדם מלומד ואיש ספר, והצטיין במידת השתיקה.

לסלימאן (=שלמה) ולנעמה (=נעמי) התקיימו שבעה ילדים – ארבעה בנים ושלוש בנות, הגדול שבהם הוא מארי סלימאן – מושא המאמר:

1. סלימאן (=שלמה) קארה שהיה נשוי לרבקה בת הרב יחיא עמר אַלסַבָּת.[143]

140 כאן המקום להודות לפרופ' אהרן גימאני שהעביר לי את פרטי הכתובה של סלימאן ונעמה.

141 שמעתי אומרים כי נעמה גדלה כיתומה מאם, ובילדותה הייתה הרבה בבית יחיא קארה שגר בסמוך אליהם, וכך התחתנה בהמשך עם בנו – סלימאן קארה.

142 על הכתובה חתומים שני רבנים, שלימים עמדו בראש המחנה הדרדעי: מארי יחיא קאפח ומארי יחיא אביץ'.

143 ר' יחיא עמר אַלסַבָּת עבד בתחילה כצורף, ולאחר מכן היה מוכר פלאפל, ונהג לאסוף תרומות ולחלקן לנזקקים ביום שישי. ראו למשל את דברי בתו רבקה קארו, בת ירושלים, עמ' 31–35; צדוק ח', באוהלי תימן, עמ' 81–82; סרי, כשהיינו ילדים, עמ' 142–143; קיסר ח', מסלולי חיים, עמ' 42. זה האחרון כתב שכינויו היה "עמר אלקופה", על שם שהיה מחלק כסף ומצרכים לנזקקים. יש להעיר כי לדברי תקווה סרי, נכדתו של ר' יחיא עמר, נפלה טעות בדבריו של סרי (שם) שכתב: "בנו יחידו סבל מפיגור שכלי קל", לדבריה משפט זה אינו נכון. לא רק מפני שלר' יחיא עמר לא היה בן יחיד אלא שני בנים: שלמה ומאיר (ייתכן שסרי התייחס רק לשלמה, שכן מאיר נולד רק ב־29.08.1937 ואולי שלום סרי לא הכירו [וטעות נפלה אצל קארו, בת ירושלים, עמ' 36 שציינה את שנת לידתו כ־1936]), אלא מפני שאף אחד מהם לא סבל מפיגור שכלי קל.
הכינוי "אַלסַבָּת" הודבק לר' יחיא ולאחיו (חיים ואהרן) על שם שאחד מאבותיהם לא ידע לבטא את האות ש"ן כיאות וביטאה כסמ"ך. חיים קיסר מחבר הספר "מסלולי חיים" הוא בן בדרה (=דבורה) בת חיים בן יחיא עמר (ראו בכתובה המצולמת שם, עמ' 18). לדבריו (שם, עמ' 37), זקנו, חיים עמר, שעלה בסוף שנות העשרים, כונה "אַלסַבָּת" מהטעם שהזכרנו לעיל. אם אכן כך היה גם כינויו, ולא הוחלף לו עם חיים בן סלימאן

2. מַלכָּה אשת מארי יוסף קורח.
3. חמאמה (=יונה) אשת מארי יחיא אלשיך.
4. סאלם (=שלום) קארה שהיה נשוי לידידה בת סעדיה טביב.
5. שמעה (=שושנה) אשת עזר רצאבי.
6. אהרן קארה שהיה נשוי לחנה בת מארי סאלם בן מארי סאלם קלזאן.
7. יצחק קארה שהיה נשוי ליונה בת יחיא אלשיך.

משפחת סלימאן בן יחיא [אַלהַאשְׁמִי] קארה ובניו בחתונת אהרן קארה ט"ו באלול תשכ"ה (13.09.1965)
עומד: יצחק, מימין: מארי סלימאן (הבן), החתן אהרן, סלימאן (האב) והרב שלום.
באדיבות הגב' חנה אשת ר' אהרן קארו

[בן יחיא בן סאלם] עמר (אחיו של ר' יחיא עמר דנן), שעלה בעלייה הגדולה, שהוא כונה "עמר אַלסַבָּּת" כידוע, נצטרך לומר שסלימאן עמר (אבי ר' יחיא עמר, חיים עמר ואהרן עמר) וחיים עמר (אבי בדרה) היו אחים, ושניהם בני יחיא בן סאלם עמר, שהוא כונה אַלסַבָּּת, וכינויו עבר לבניו ולנכדיו.

משמאל: סלימאן בן יחיא קארה עוסק בעבודת הצורפות מימין: רעייתו נעמה עוזרת על ידו.
באדיבות הגב' חנה אשת ר' אהרן קארו

בתחילה נולדו לסלימאן ולנעמה זוג תאומים, אך ילד אחד לא שרד, וכסגולה שיתקיים הילד השני קראו לילד הנותר בשם אביו – סלימאן בן סלימאן קארה.[144] תופעה זו של אב ובנו הנקראים באותו שם הייתה ידועה בתימן, והיו מקרים של שלושה דורות במשפחה הקרויים באותו שם, כגון ידידי, ששימש כעוזר לרב יוסף צובירי בשנותיו האחרונות: סעדיה בן סעדיה בן סעדיה כֶּחלַאנִי, ואפילו היו מקרים של ארבעה דורות במשפחה עם שם זהה.[145] במקרים כאלה כדי להבדיל בין שני ה"סלימאן" היו קוראים לאב:

144 על סגולה זו לצד סגולות אחרות לקיום הילד ראו בן־נון, זיכרון שמעון דהבאני, עמ' 4–6, ובהערות. ועל זה יש להוסיף הרב יצחק־הלוי, איש ימיני, ד, עמ' שסד, הערה 95.

145 כגון בן הדודה של חמותי (הרבנית דבורה בת סעיד סרי אשת הרב אריה נדב): אברהם בן אברהם בן אברהם בן אברהם כריף. כמה מקרים כאלה נמצאים בפינקס השליחות של השד"ר שלמה אלנדאף, ראו למשל הרב יצחק־הלוי, איש ימיני, ד, עמ' שמה, הערה 35. וראו שם, עמ' תי, הערה 279, מקרה של ארבעה אחים בשם סלימאן; ושם, הערה 283, מקרה של שני אחים בשם יוסף; ושם, עמ' שלט, הערה 19; עמ' תג, הערה 242;

"אלכביר" או "אלזקן", ולבן: "אלצג'יר".[146] אולם כאן לא שמענו שהדביקו לאב ולבן כינויים לשם היכר, והסתפקו באמירת סלימאן אַלאַבּ (=האב), וסלימאן אַלוַלַד (=הבן). נראה שהסיבה היא מפני שהם לא חיו הרבה זמן יחד, שכן סלימאן הבן עלה לארץ בצעירותו (בשנת 1943) והתגורר בירושלים, ואילו סלימאן האב עלה לארץ רק בעלייה הגדולה והתגורר בתחילה בשכונת שערייה שבפתח־תקווה ולאחר מכן ברמת־עמידר ברמת־גן.

בת 70 נכוותה למוות מפתיליה

מאת כופר "מעריב"

נעמי מארן, בת 70, מגמה אחמול מכוויות, עקב אש ע־ אוחזה בבגדיה בגלל התהפכות פתיליה.

המנוחה, ... תושבת שכונת רמת־עמידר ברמת־גן, הובאה אחמול לפני־הצהרים למרכז הרפואי "שיבא" בתל־השומר, במצב אנוש. בעבור כמה שעות נפחה את נשמתה.

בנה, אהרון דן, מסר לחוי קרי המשטרה על נסיבות ה־ אסון.

עיתון "מעריב", י"ג בניסן תשל"ח (20.04.1978), עמ' 11

בארץ ישראל עבד סלימאן קארה האב בצורפות כשאשתו נעמה עוזרת על ידו. עיקר עבודתם הייתה בעבור אנשים שסיפקו להם חומרי גלם להכנת צמידים, טבעות וכדו'.[147] בי"ב בניסן תשל"ח (19.04.1978) אירע אסון בבית משפחת קארה.[148] באותם ימים עדיין היו רגילים בני משפחת סלימאן קארה לבשל לעיתים עם פתילייה, שהייתה מונחת על הרצפה. יום אחד לפני חג הפסח, כשעברה שם נעמה, נתפסה שמלתה העשויה מבד סינתטי באש, ונעמה עלתה בלהבות. בעלה סלימאן גרר אותה לאמבטיה וכיבה את הלהבות בעזרת מים.[149] הוא השאיר אותה בחדר, והלך להזעיק את בתו, הגב' מַלכָּה אשת מארי יוסף קורח. חיש מהר פינו אותה לבית החולים אך היא נפטרה באותו הערב

עמ' תטו, הערה 298 מקרה של שני אחים בשם עברי וערבי, כגון שלמה וסלימאן, ועוד רבים.

146 ראו בן־נון, זיכרון יוסף קלזאן, עמ' 2, הערה 2. ועל זה יש להוסיף הרב יצחק־הלוי, איש ימיני, ד, עמ' שעב, הערה 124; עמ' תי, הערה 280.

147 אחד המעסיקים שלהם היה אברהם בן יוסף צאלח הזהב.

148 עשרים ותשע שנים לאחר מכן, בי"א בניסן תשס"ז (30.03.2007) נפטר חתנה של נעמה (=נעמי) קארה – עזר רצאבי, בעלה של בתה שמעה (=שושנה).

149 כמו שסיפר לי הרב עזרא קורח, בשעה שזקנו סלימאן גרר את אשתו גם הוא נכווה בכפות ידיו.

למגינת לב המשפחה, כשהיא לפחות בת 75 במותה.[150] סלימאן בן יחיא [אַלהַאשְׁמִי] קארה האריך ימים ונפטר שלוש שנים לאחר מכן, בל' בניסן תשמ"א (1981).

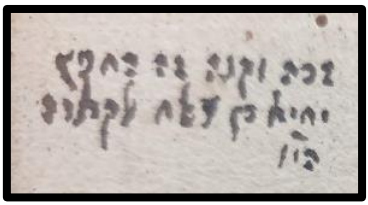

כתובת הבעלות על "ספר הישר"
באדיבות נינו הרב פנחס קורח

ברשותו של יחיא [אַלהַאשְׁמִי] בן צאלח קארה, היה "ספר הישר" שנדפס והוגה בידי שלום בן אהרן בן סעדיה עראקי בכלכתא שבהודו בשנת תר"ג (1843). בפתיחת הספר נכתבה כתובת הבעלות הבאה: "זכה וקנה זה החפץ יחיא בן צאלח אלקארה הי"ו".

לאחר שנולד לו בנו סלימאן אלקארה הוסיף האב את הכתובת הבאה: "נולד הפרח הטוב סלימאן יום ז' לחדש סיון שנת תרנ"א" (13.06.1891). נמצא אפוא שסלימאן בן יחיא [אַלהַאשְׁמִי] אלקארה חי תשעים שנה בדיוק. וזה לא כמו שנכתב על מצבת קבורתו שהוא נפטר בן שמונים ושש.

רישום תאריך הלידה של סלימאן בן יחיא קארה בתחילת "ספר הישר":
באדיבות נינו הרב פנחס קורח

150 בעיתון "מעריב" נכתב שהיא הייתה בת 70 במותה. וכפי שמסר לי הרב עזרא קורח, במשפחה היו רגילים לומר שהיא הייתה בת 68–69, כנראה על פי התאריך בתעודת הזהות, שם שיערו שנולדה בשנת 1909. אומנם יש שתי בעיות בהשערה הזו: האחת, לפי זה יצא שפער הגילים בין נעמי ובעלה סלימאן הוא 18 שנים, ופער גדול כזה אינו ידוע במשפחה. שנית, מאחר שאנו יודעים שהבן סלימאן נולד בשנת 1918, לא ייתכן שנעמה ילדה אותו והיא בגיל תשע. לכן נראה לי לשער שנעמה נולדה לפחות בסביבות שנת 1903, וילדה את בנה סלימאן לפחות בסביבות גיל 14–15, ובפטירתה הייתה לפחות בת 75. אגב אעיר על עוד שני אי־דיוקים בכתבה שבעיתון: האחד, שם נכתב שהשרֵפה התרחשה "עקב אש שאחזה בבגדיה בגלל התהפכות פתיליה", וזה אינו. הפתילייה לא התהפכה. השני, בכתבה נזכר בנה "אהרן דן", ויש לומר: "אהרן" בלבד.

סלימאן קארה – הבן

הבן הבכור (שמא יותר מדויק לומר: הבן הגדול שבאחים) סלימאן נולד בשנת 1918 (תרע"ח–תרע"ט).[151] בילדותו למד יחד עם חברו ובן גילו הרב יוסף צובירי אצל מארי משה בן יוסף צארום.[152] סלימאן עבד בצורפות. הוא היה יד ימינו של אביו, והיה כעין המנהל של הדודים שלו שעבדו יחד איתו – ישראל ופנחס. סלימאן הבן היה ילד מוכשר, ובני המשפחה המורחבת שמו את עיניהם עליו, שבעתיד הוא יגדל ויהיה למארי של בית הכנסת בית אַלכַּחלַאנִי – "מארי סלימאן קארה" הבא.[153] אולם סלימאן הצעיר חשב אחרת, ועזב את צנעא כשפניו לארץ ישראל.

מארי סלימאן סיפר לי שהוא זוכר את חתונת מארי יוסף קורח, המשורר היה סעיד בן מוסא אַלגְּמַל (אַלמְשַׁרְי), ששורר שם בקולו הגבוה. באותה החתונה ניסו להסית את סלימאן קארה להִדַּרדַּע, כלומר להיות דרדעי, אך ללא הצלחה. בהקשר לזה אף סיפר לי שכאשר סגר ס"ס את בתי הכנסת בצנעא התייעצו החברים ביניהם ועלתה האפשרות להורגו...[154]

151 מכפיר אלשיך שמעתי בשם יונה (=חמאמה) בת סלימאן קארה, אשת מארי יחיא אלשיך, שבמשפחה מספרים שאחיה (סלימאן בן סלימאן קארה דנן) נולד באותו שבוע (או באותו החודש) שנולדה דודתו, אחות אביו, זהרה (=שרה) בת יחיא קארה, אשת שֶׁבּר (=ישׁשכר) אלשיך.

152 לא פעם סיפר לי איך הרב יוסף צובירי היה חריף מקטנותו ועד כמה מארי משה צארום אהב אותו וטיפח אותו. וראו מה שהארכתי ב"חיי שלום". שם הזכרתי כי מארי משה צארום לימד ילדים בעיקר בבית שקיבל ממשפת עמר אַלמֶדִּיר העשירים (אולם הוא עצמו התגורר בבית אחר לא רחוק משם). בית מדרשו היה ממוקם ברחוב ללא מוצא עם שלושה בתים: (1) מצד ימין בית שלום אלחמאמי (מן אַלחַיימֶה) הנשוי עם חמאמה (=יונה) אחותו של מארי חיים רפאל קארה; (2) אחריו בית יוסף רחבי – שני אלה צמודים אחד ליד השני. וממול: (3) בית מדרשו של מארי משה צארום, שבו לימד ילדים; ובשנים האחרונות שכבר הפסיק ללמד, עבד שם בנו יוסף צארום בצורפות. ומצד שמאל – הייתה החצר של סאלם עראקי אַלמְדַּלַּך ובתוכה בית המלאכה שלו.

153 כך שמעתי מהרב ינון צדוק, בשם אביו, הרב אברהם בן סאלם צדוק (צאלח־חַרטו, מקריית־בנימין), שהיה המארי בפלג הבלדי־דרדעי של בית הכנסת בית אַלכַּחלַאנִי.

154 כמו כן סיפר לי שהוא זוכר את חתונת ס"ס, ובליל החתונה הכה החתן את אביו, והשכנים הזמינו משטרה.

סלימאן קארה דנן עזב את צנעא יחד עם חברו וקרוב משפחתו, סלימאן בן אברהם קארה.[155] נראה שהיה זה לאחר סוכות ה'תש"ד (1943).[156] בדרך הם הצטרפו למשפחת סעיד סאלם ובניו: סלימאן, נסים ויחיא. שני הסלימאנים קנו יחד חמור, אך לא היו להם מספיק אמצעים כדי לקנות "חמור רציני",[157] וקנו חמור מסכן שאחרי יומיים רבץ ולא רצה לקום. סלימאן בן סלימאן קארה הציע שכל אחד יסחב את החמור קצת. ענה לו סלימאן בן אברהם קארה: "קנינו חמור שנרכב עַוקֵהּ [=עליו] או שהוא ירכב עַוקֵנָא [=עלינו]?!".

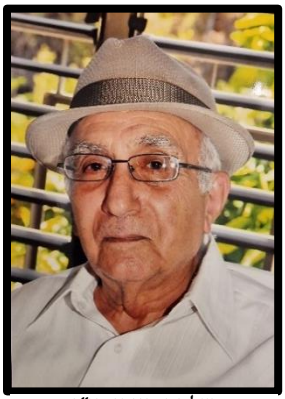
שלמה קארו הי"ו
(=סלימאן בן אברהם קארה)

בכניסה לעדן היו מחסומים ולא נתנו להם להיכנס, ושם נפרדו דרכיהם – סלימאן בן אברהם קארה שילם לנער בדוי שלוש רופיות כדי שיחפש אותו לערבי, וכך הצליח להיכנס לעדן, ומצא לו מקום עבודה בצורפות בחנותו של משה יוחאי; ואילו סלימאן בן סלימאן קארה לא הצליח להיכנס לעדן, ובסופו של דבר התגלגל למחנה אַלפִיוֹש.

במקום אחר כתבתי כך:

המדיניות של ממשלת עדן הייתה לגרש את הפליטים בחזרה לתימן. אומנם

155 סלימאן בן אברהם בן אהרן בן יוסף בן הרב אברהם בן הרב יוסף קארה.

156 קשה לומר ששני הסלימאנים עזבו את צנעא בשנת 1941 (כמו שנכתב בספר "בת ירושלים", עמ' 47), וכן קשה לומר שהם עזבו את צנעא בשנת 1942 (כמו שאמר לי בעל פה סלימאן בן אברהם קארה). ראשית, כמו שאכתוב בהמשך, בהגיעם לעדן הם מצאו כי הגבולות חסומים, וידוע לנו שהגבולות נחסמו באמצע שנת 1943. שנית, אנו יודעים בוודאות שבני משפחת הרב אברהם בן סאלם צדוק (צאלח־חַרטו, מקריית־בנימין) יצאו לאחר סוכות תש"ד (1943). והינה, לדברי בנו, הרב שלום צדוק, רבה של בני ע"ש, יחד איתם גם נסעו הנער ראובן סַיַאנִי [לימים: הרב ראובן סיני] וסלימאן בן אברהם קארה (ראו דבריו בתוך: הרב צדוק א', אחד היה אברהם, עמ' מג).

157 סלימאן בן אברהם קארה סיפר לי שמכר את הטלית החדשה שקיבל, כדי לממן את הוצאות הדרך.

> בתחילת שנת 1944 הבחינו השלטונות הרפואיים בעדן שכמה מהפליטים האלה היו נגועים בבהרת (המונח המדויק: "טיפוס הבהרות"). ההנחה הייתה שהפליטים נדבקו במחלה עוד בהיותם בתימן. מאחר שהיה חשש ממשי שהם ידביקו את תושבי המקום והמגפה תתפשט בעדן, הוחלט לאסוף את כל הפליטים מעדן ומהאזורים הסמוכים (שיך עות'מאן, לחג ודאר סעד) ולבודד אותם במחנה הסגר בלב מדבר החולות באזור שיפוטו של סולטאן לחג. מחנה ההסגר הוא למעשה מחנה צבאי ישן שנקרא "פִּיוּשׁ".[158]

לדברי סלימאן בן אברהם קארה, לאחר שנסגר מחנה אַלפִּיוּשׁ לא הועבר סלימאן למחנה מַצעֲבַּין, והוא הצליח להיכנס לעדן. שם הם נפגשו שוב. סלימאן בן אברהם קארה, שכבר כונה בעדן "סלימאן הצנעאני", התקדם בעבודתו עד שנהיה כעין אחראי על חנותו של משה יוחאי. הוא לא שכח את חברו, והכניס אותו לעבוד בצורפות יחד איתו.[159]

מארי סלימאן סיפר לי שכשהוא הגיע לעדן פגש אותו שמואל בן יחיא עראקי, שהיה חשוך בנים,[160] והוא הדריך אותו כיצד להתנהל בעדן. לדבריו, הוא אמר לו לא לאכול מהאוכל שם כדי שלא יהיו לו פצעים, ושישתה רק קפה עם תבלינים ולאחר מכן שישתה מים קרים, ושיתרחץ בים ולא יתנגב כי המלח מהים בריא לגוף.

לאחר כמעט כשנה מאז שעזב סלימאן בן סלימאן קארה את צנעא, הוא זכה לעלות לארץ ישראל באונייה בתמוז תש"ד (1944).[161] דודו, פנחס בן

158 בן־נון, דורש טוב, עמ' 110.

159 יחד איתו הוא הכניס גם את סלימאן בנו של חיים [בן יחיא] בדיחי אלמ'.

160 לעת עתה לא הצלחתי לזהות מי הוא. אומנם ידוע לנו שאחיו של מארי חיים בן יחיא עראקי נקרא שמואל והוא היה חשוך בנים, אך לא נראה שהכוונה אליו.

161 מארי סלימאן סיפר לידידי הרב יעקב שרעבי, שהוא זוכר שהוא עלה ארצה והגיע לירושלים בחודש שבו נפטר הרב שלום אלשיך, ואכן תאריך פטירתו הוא א' באלול תש"ד (20.08.1944). נמצא אפוא שטעות נפלה בספר בת ירושלים (עמ' 47), שם נכתב: "בשנת 1941 [...] עזב שלמה את צנעא [...] וב־1942 יצאה הקבוצה כולה מעדן לארץ

יחיא [אַלהַאשְׁמִי] קארה, שגר בהרצלייה, הזמינו לגור אצלו, אולם סלימאן העדיף לעלות לירושלים, שם עבד בצורפות ולאחר מכן בכתיבת תפילין ומזוזות.

במכתב שכתב הרב יוסף חַיָּיא[162] אלשיך ליהודה רצהבי בד' באלול תש"ט (29.08.1949) הוא מזכיר בין הדברים את "סלימאן קארה", ואלו הם דבריו:

> במשך הזמן (החולה) [החולף][163] הנ"ל הובאו לי למכירה ספרים בודדים כ"י, ולפי דעתי לא יענינו אותך. ורק דבר אחד לפי דעתי יענין אותך. והוא כשהיה אצלינו דודי ה"ר רפאל לפני שבוע בא לבקרו סלימאן קארה (שבא מתימן לפני 4–5 שנים, שהוא קרוב לאשת ר' סלימאן צאלח) בהמשך השיחות אמר היות כי משפחתו היו אב"ד־ים [=אבות בית דין] בצנעא איזה דורות, יש להם שם ארגז משא של כתובות וענינים כאלה של דיינות, והם מוזנחים שם ואין מי שיטפל להביאם (כמובן שזה כרוך בהוצאות כספיות).[164]

כמו שהערתי לידידי, הרב אבירן יצחק־הלוי, שפרסם את המכתב, הכוונה לסלימאן בן סלימאן בן יחיא [אַלהַאשְׁמִי] קארה שעלה בשנת 1944 לארץ ישראל,[165] והוא אכן קרוב לרב שלמה צדוק (=סלימאן בן יוסף צאלח אַלגַּילִי).[166] שכן אשת הרב שלמה צדוק היא יונה (=חמאמה) בת יהודה קארה. יהודה קארה ויחיא [אַלהַאשְׁמִי] קארה שניהם אחים – בני צאלח

ישראל". יש לציין כי ידידו סלימאן בן אברהם קארה נשאר בעדן ועבד כצורף עד שנת תש"ט (1949), ואז עלה במטוס.

162 כך שמו, ולא: "יחיא". וראו בן־אהרן, בית אלשיך, עמ' 70. אגב אעיר, כי גם חייא בן סעיד רצאבי נקרא בלידתו חייא, ורק בארץ החליף שמו ל"אֶחָיָּה".

163 כך נכתב בכתב ידו של הרב יוסף חַיָּיא אלשיך, וטעות דפוס נפלה במאמרו של הרב יצחק־הלוי.

164 הרב יצחק־הלוי, לקט מכתבים, עמ' 193.

165 ראו שם, הערה 45. אומנם שם נכתב בטעות שהוא עלה בשנת 1943 במקום: 1944.

166 אביו, יוסף, היה מכונה אַלגַּילִי, כמו שכתבתי לעיל, והכינוי עבר אליו בירושה.

קארה. כלומר סלימאן קארה האב וחמאמה צאלח בני דודים.[167] סופו של הארגז הזה עם כל המסמכים והשטרות שהוא נקבר בתימן ולא הועלה לארץ.[168]

על ימיו הראשונים של סלימאן בן סלימאן קארה בארץ כתבה רעייתו, רבקה בת הרב יחיא עמר אַלסַבָּח את הדברים הבאים:

> את ימיהם הראשונים בארץ הם עשו במחנה עתלית, וכששוחררו ממנו הגיעו להרצליה. פנחס [בן יחיא קארה], דודו של שלמה, נשאר בהרצליה וניסה לשכנע גם את אחיינו להשתקע בה. הוא אמר לו כי בקלות רבה יוכל לקבל מגרש בשכונת נחלת עדה ולבנות עליו בית לו ולמשפחתו העתידית; אך שלמה סירב. מילדות חלם על ירושלים, והתעקש להגשים את החלום.
>
> הוא הגיע לירושלים עם סעדיה קארו, שהיה בן דודו וחברו הטוב.[169] סבי,[170] שהיה ציוני מאוד, מכניס אורחים מאוד, ופעיל מאוד בקהילה התימנית בירושלים, שמע על שני הצעירים שזה עתה הגיעו ארצה, והציע להם להתגורר בצריף על גג הבית שבנה ברחוב הושע, שבו התגוררנו גם אנחנו. שלמה וחברו קיבלו את ההצעה. זמן קצר לאחר מכן מצא שלמה עבודה כצורף במפעל לצורפות של שם־טוב, ועבר לגור

167 ראו שם, הערה 46.

168 ראו שם, הערה 48. וכמו שכתבתי במקום אחר, בן־נון, כתה"י התימניים, עמ' 11, סוף הערה 26.

169 יש להעיר כי סלימאן וסעדיה לא היו בני דודים. שכן סלימאן מיודענו הוא בן סלימאן בן יחיא בן צאלח בן מארי אברהם בן מארי יוסף קארה ואילו סעדיה הוא בן אברהם בן אהרן בן יוסף בן מארי אברהם בן מארי יוסף קארה. אולם כבר כתבתי במקום אחר (בן־נון, משנת עזירי, עמ' 323, הערה 28) כי המושג "בני דודים" (=עִיַאל עַם) בלשונם של בני תימן, מתייחס לא רק כשהוריהם של שני אנשים הם אחים, אלא גם כשאחד מאבות המשפחה האחת הוא אח של אחד מאבות המשפחה האחרת. ובפרט במקרה שלנו, ששתי המשפחות היו קרובות מאוד, וגרו בסמוך.

170 הרב צדוק בן דוד גיבלי.

בדירת חדר בשכונת בית ישראל, סמוך למקום עבודתו. מפעל הצורפות ששלמה עבד בו קיים עד היום, והוא נמצא בשכונת גבעת שאול.[171]

באלול תש"ז (אוגוסט/ספטמבר 1947) התחתן סלימאן בן סלימאן קארה עם רבקה בת הרב יחיא עמר אַלסַבָּת[172] ילידת ירושלים.

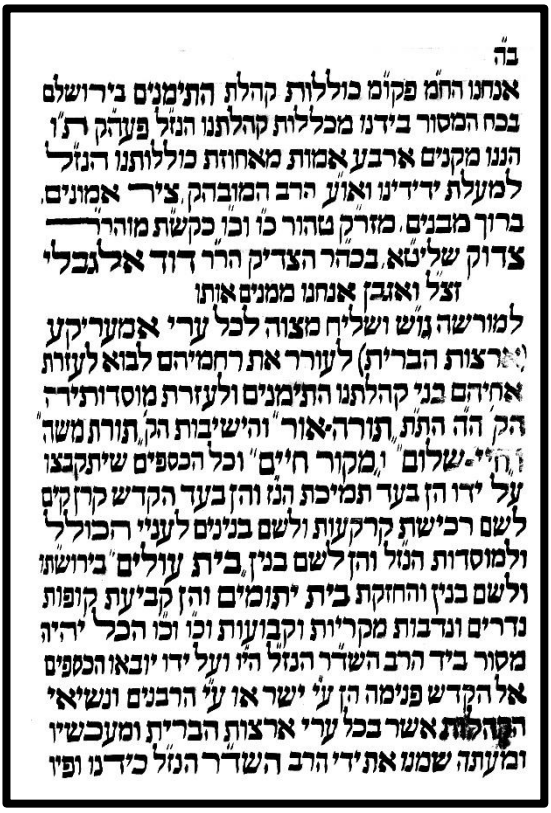

בה"
אנחנו החמ"מ פקו"מ כוללות קהלת התימנים בירושלם
בכח המסור בידנו מכללות קהלתנו הנ"ל פעה"ק ת"ו
הננו מקנים ארבע אמות מאחוזת כוללותנו הנ"ל
למעלת ידידינו ואו"ע הרב המובהק, צירי אמונים,
ברוך מבנים, מזרק טהור כ"ו וכו' כקש"ת מוהר"ר
צדוק שליט"א, בכהר הצדיק הר"ר דוד אלגבלי
זצל ואנחנו אנחנו ממנים אותו
למורשה גו"ש ושליח מצוה לכל ערי אמעריקע
(ארצות הברית) לעורר את רחמיהם לבוא לעזרת
אחיהם בני קהלתנו התימנים ולעזרת מוסדותיהם
הק' ה"ה התו"ת, תורה-אור" והישיבות הק' "תורת משה"
ו"ח'י-שלום" ו"מקור חיים" וכל הכספים שיתקבצו
על ידו הן בעד תמיכת הנ"ז והן בעד הקדש קרן קים
לשם רכישת קרקעות ולשם בנינים לעניי הכולל
ולמוסדות הנ"ל והן לשם בנין "בית עולים" בירושלם
ולשם בנין והחזקת בית תומים והן קביעת קופות
נדרים ונדבות מקריות וקבועות וכ"ו וכ"ו הכל יהיה
מסור ביד הרב השד"ר הנזל הי"ו ועל ידו יובאו הכספים
אל הקדש פנימה הן ע"י ישר או ע"י הרבנים ונשיאי
הקהלות אשר בכל ערי ארצות הברית ומעכשיו
ומעתה שמנו את ידי הרב השד"ר הנזל כידנו ופיו

עמוד ממכתב השליחות שניתן לרב צדוק בן דוד ג'יבלי – סבא של רבקה אשת מארי סלימאן קארה, בתאריך י"ג בחשוון תרפ"ז (21.10.1926) לפני יציאתו לארצות הברית (טרם פורסם). באדיבות מר שמואל גראמי (גראמה)

171 בת ירושלים, עמ' 47.

172 יחיא בן סלימאן עמר אַלסַבָּת עלה לארץ בתמוז תרע"ד (1914) בשיירה יחד עם גיסו, שלום עוזירי אלשקרי, כמו שכתב עוזרי, גלי אור, עמ' 26.

פרק ד – על היכרותי עם מארי סלימאן קארה

מארי סלימאן בן סלימאן קארה

למארי סלימאן קארה התוודעתי בעיקר בזכות אחיו, ידיד נפשי, ר' אהרן, ששנים רבות היה מדרבן אותי ללכת לאחיו וללמוד לפניו מסורת וגרסה נכונה.[173] רק לאחר שנפטר מורי ורבי, הרב יוסף צובירי בב' באב תש"ס (03.08.2000), חיפשתי מעיין אחר, נוסף,[174] שאוכל לדלות ממנו מלוא חופניים את אשר ביקשה נפשי באותם הימים.

הפגישה הראשונה שלי עם מארי סלימאן הייתה בחול המועד סוכות תשס"א (2000). נסעתי יחד עם ידידי ורעי, הרב יוסף עראקי־הכהן, כדי לברר את מסורת הקריאה השגורה בפיו בכל רשימת החילופים בין "חלק הדקדוק" ו"מסורת מדוייקת" על התורה שהכנתי מבעוד מועד.

וזאת יש לדעת, אף שמארי סלימאן קארה לא היה סוחר ספרים ומוציא לאור, הוא טרח להוציא לאור צילום כתב יד של החיבור "חלק הדקדוק" על התנ"ך ([ירושלים] תשמ"ב).[175] עד לאותם הימים לא נדפס החיבור "חלק

173 כמו שכתבתי בתוך: בן־נון, מזכרת נצח. ר' אהרן קארה אף דרבן אותי לפנות לגיסו (אחי אשתו), הרב יוסף קלזאן, ולדלות ממנו מלוא חופניים תורה וחוכמה, מסורת וגרסה ברורה (ראו בן־נון, זיכרון יוסף קלזאן, עמ' 2).

174 שכן באותם ימים הייתי דבוק גם בזקני תורה אחרים, כגון מארי חיים בן מוסא צאלח, ר' יוסף בן אברהם קארה (המכונה חוקוקוק) ועוד.

175 כאן המקום להעיר מה שהזכרתי במקום אחר בקצרה (בן־נון, כתה"י התימניים, עמ' 300, הערה 40), שכל פעם שהזכרנו את המהדורה של "חלק הדקדוק" שהוציא, הצטער מארי סלימאן קארה על אופן ההדפסה. לדבריו, בכתב היד המקורי היו הערות בגיליונות שנשמטו בצילום. הוא לא זכר לומר לי מה פשר ההערות, אך לאחר שנים הגיע כתב היד לידי וראיתי שכל ההערות המרובות שהיו כתובות בשוליים הן בסך

הדקדוק" בשלמותו, מלבד מה שפרסמו גינצבורג בתוך ספרו הגדול "המסורה" – ספר שאינו מצוי ואינו נגיש ללומדים ולמתעניינים. מטבע הדברים סברתי לתומי שמארי סלימאן הוא כמו זקני בית צאלח, שאף שהם אינם נאמנים למהרי"ץ בכל עניין ועניין (כמו שמדמים היום כמה בעלי דמיון), עדיין אדוקים הם בשיטת מהרי"ץ יותר משאר זקני הבלדי בצנעא. כך חשבתי...

בפגישתנו הראשונה ישבנו יחד על כל חילופי "חלק הדקדוק" ו"מסורת מדוייקת" על התורה, ולאחר מכן ביקשתי ממנו שיאמר לי מי היה המארי שלפניו למד, באיזה בית כנסת התפלל בתימן, ושיחתום לי על המסמך שהבאתי איתי המאשר את הדברים שכתבתי בשמו. מארי סלימאן ראה חשיבות בתיעוד המסורת, ואמר לנו: "אומנם היום חול המועד, אבל בכל זאת אני אחתום על המסמך, כי זהו דבר האבד...".

להפתעתי הסתבר לי שמארי סלימאן קארה למד בילדותו עם הרב יוסף צובירי אצל מארי משה צארום, כמובן אף התפלל בבית הכנסת בית אַלחֶאנִי שנוסחו הוא שאמי מדורי דורות. ומטבע הדברים, ברוב העניינים אין הוא סובר כמהרי"ץ ב"חלק הדקדוק".

הכול השלמות למילים ולהערות שנחסרו ונשמטו לסופר במרוצת כתיבתו. לא היו שם הערות ענייניות על דברי מהרי"ץ, ביאורים, השגות וכדו'.

יש לציין כי שלוש שנים קודם הדפסת "חלק הדקדוק" אפשר מארי סלימאן קארה לשלמה מקייטון להדפיס כתב יד שהיה ברשותו ושהעתיקו מארי דוד בן מארי אברהם בן מהרי"ץ: "שלוש מגילות – שיר השירים, רות קהלת עם תרגום יונתן בן עוזיאל, עם פירוש רש"י וחלק הדקדוק" (ירושלים תשל"ט). אגב אזכיר כי העירני הרב יעקב שרעבי, שכשלמד לפני מארי סלימאן שיר השירים שניים מקרא ואחד תרגום, הוא היה מעיר על תרגום הפסוק "דודי ירד לגנו" וכו' (שיר השירים ו, ב), שאין לגרוס בתרגום "וְכִגבַר דְּמגָבֵּיב וַרדִין מִן מֵישְׁרָא, כֵּן כְּגֵישׁנוּוֹ מִן בָּבֶל [=וכאדם המלקט ורדים מהערוגה, כך קיבצם מבבל]" כגרסה השגורה המופיעה בספרים שלפנינו, אלא יש לנקד "מִישׁרָא". ואומנם המילה "מישרא", שתרגומה: ערוגה [בגיליונות חלק מכתבי היד תורגם: גינה], מוכרת לנו גם מהארמית הבבלית (שבת דף קי ע"ב). יש גורסים שם מֵישָׁרָא, וכן ניקד הרב שלום יצחק־הלוי, ויש גורסים שם מִישָׁרָא, וכן ניקד הרב יוסף עמר.

וכן כתבתי במקום אחר:

> ראה למשל את מארי סלימאן בן סלימאן קארה שטרח והזיל כסף רב מממונו לצלם ולהדפיס את כתב היד של "חלק הדקדוק" שהיה ברשותו. מעשה זה יש בו כדי להראות את חיבתו ויחסו לחיבורו של מהרי"ץ, ואת החשיבות העליונה שראה בהפצת הספר לרבים. אולם כפי ששמעתי ממנו עשרות פעמים, מכאן ועד לשנות את מסורתו ולהתאימה למסורת מהרי"ץ המרחק גדול מאוד. גם מארי יחיא אלשיך (גיסו של מארי סלימאן קארה) התוודע לחיבור "חלק הדקדוק" השלם שהוציא גיסו, אולם גם הוא לא שינה את מסורתו שקיבל מרבותיו לטובת "חלק הדקדוק".[176]

אף שמארי סלימאן קארה גדל בבית הכנסת בית אַלכַּחַאנִי בנוסח שאמי, מכל מקום לאחר שעלה לארץ הוא התרגל להתפלל בבתי כנסת בנוסח בלדי,[177] ואף התפלל תקופה ארוכה בבית הכנסת "חברת אחים" (המכונה "בית צאלח") עם הדרדעים בירושלים, מפני ש"שם הלימוד היה יותר חזק",

176 בן־נון, זיכרון סעיד יצחק, עמ' 64, הערה 45.

177 על התופעה שזקני צנעא האמונים על נוסח שאמי שינו את מסורתם לנוסח בלדי לא מטעמים אידאולוגיים, אלא מטעמי נוחות, כתבתי במקום אחר (הערת העורך בתוך: הרב יצחק־הלוי, בן פורת יוסף, עמ' 143–144, הערה 29), ואלו הם דבריי: "אמר לי הרב צובירי, כי הרבה משפחות שהתפללו איתו בצנעא בבית הכנסת בית אַלאַסטַא בנוסח שאמי, שינו את מסורתם בארץ ועברו להתפלל בנוסח בלדי. כששאל הרב צובירי את חבריו שעברו להתפלל בבית הכנסת 'תפארת ישראל' ברמת עמידר שברמת־גן, מדוע אינם מתפללים בבית הכנסת 'נווה שלום הכהן' ששם התפללו בנוסח שאמי, ענו לו: 'אנחנו אנשי צנעא, נלך נתפלל עם אנשי ד'מאר'?! והסביר לי הרב צובירי, שכשעלו יוצאי קהילת צנעא לארץ, העדיפו להתפלל עם אחיהם יוצאי צנעא, גם אם הם התפללו בנוסח בלדי. כי בדרך כלל המשותף רב על השונה. כלומר, אומנם נוסח התפילה הבלדי שונה מנוסח התפילה השאמי, אבל המבטא, הנעימות, המנהגים, המנטליות, הסדרים וההנהגות היו זהים למה שהם רגילים". וראו עוד את קריאתו הנרגשת של הרב צובירי (אמ"ת ויצ"ב, א, עמ' 20) לחבריו יוצאי העיר צנעא, שהיו רגילים להתפלל בנוסח שאמי ופה בארץ שינו לנוסח בלדי.

כמו שהסביר לי, וזאת אף שהוא היה עיקשי קיצוני.[178] אך עם כל זה, הוא עדיין ראה את עצמו כמחזיק בנוסח שאמי, והתגאה בזה.

גם לאחר שהתרגל להתפלל עשרות שנים בנוסח בלדי, לא משו מזיכרונו, ולפעמים גם מפיו, נוסחאות השאמי שעליהן גדל בתימן. וכמו שאמרו חז"ל: "זְרוֹק חוּטְרָא לְאַוִּירָא אַעִיקַּרֵיהּ קָאֵי [תרגום עניני: זרוק מקל לאוויר, על עיקרו הוא נופל]",[179] כלומר, האדם תמיד חוזר לשורשו ויסודו. לא פעם סיפר לי כיצד בשעה שישב שבעה קם לומר קדיש יתום, ו"יצא" לו קדיש בנוסח שאמי. בקצה החדר ישב אחד מאחייניו המקנא קנאה מדומה לנוסח הבלדי, והעיר לו בקול רם לפני כל המתפללים. מארי סלימאן נפגע מאותו אחד והיה אומר לי בזעם רב: "החצוף הזה יְדַ'כְּרְנִי אַלקַדִּישׁ [=יזכיר לי, במשמעות של יתקן אותי על הקדיש]?! מה הוא חושב? שאיני יודע לומר קדיש?!".

פעם אחרת, כשבאתי אליו ביום ראשון אחד לאחר פרשת ויצא, סיפר לי בחמה שפוכה איך הוא קרא את המברך שביעי כשבפיו שתי נוסחאות המזוהות כנוסחאות שאמיות (אף שיש גם מהבלדי שהיו רגילים בהן):[180] (א) גְּנַבְתִּי יוֹם וּגְנֻבְתִּי לָיְלָה: (בראשית לא, לט) – הנו"נין בגעיות והבי"תין בשווא נע;[181] (ב) וְאִם־אָתָּה לֹא־תַעֲבֹר אֵלַי (בראשית לא, נב) – בזקיפת האל"ף של

178 בשם אחד מזקני המשפחה שמעתי, שהייתה ביקורת במשפחה המורחבת על כך שמארי סלימאן מתפלל עם הדרדעים. במקום אחר (בדנון, זיכרון חיים צאלח, עמ' 10, הערה 50) הזכרתי כי גם ממארי סלימאן קארה שמעתי את הביטוי על מחולל תנועת הדראדעה: "מארי יחיא קאפח היה ארך אפיים".

179 על פי בראשית רבה נג, טו; ומובא ברש"י בראשית כא, כא.

180 שתי הנוסחאות נזכרו בחיבור של הרב יוסף צובירי "מסורת מדוייקת" על אתר.

181 במשך השנים מצאתי הערה בשם מארי יחיא קאפח, שנכתב בה כך: "הנו"ן במאריך, והבית בשוא נע. מו"ר [=מורנו ורבנו]". להערה זו ולדומות לה התייחסתי בהרצאתי "'חלק הדקדוק' ונוסחאות התיגאן הקדומים בתורתו של הרב יחיא קאפח", הקונגרס העולמי השמונה עשר למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית, ירושלים; י"ב באב תשפ"ב (09.08.22), ובע"ה עוד אעלה את הדברים על הכתב במאמר. אגב אעיר, כי יש שהיו עושים מעין פשרה וקוראים "גְּנֻבתי" אחת בגעיה ואת חברתה בלא געיה. וכן קרא הרב יוסף קאפח, כפי ששמע אותו הרב אליהו יונתי, בשעה שהתארח בבית

המילה "אתה" אף שהתלשה לא תטעים כידוע.[182] והינה, סיפר לי מארי סלימאן, כי אחד המתפללים הנשוי לקרובת משפחתו, שגם הוא קנאי מדומה לנוסח הבלדי, העיר לו ו"תיקן" אותו בחוצפה ליד כל הציבור. מארי סלימאן נפגע מאוד מאותו אחד וזמן רב לא הצליח להירגע.

שלא כשאר הזקנים הנחלשים ומאבדים חשק ורצון לקום לקרוא בספר התורה, מארי סלימאן נהנה לקרוא, ואף היה קונה עליות ארוכות.[183] לא פעם סיפר לי על המנהג שהיה אצלם בבית הכנסת "חברת אחים" (המכונה "בית צאלח") בחלוקת ויקהל־פקודי כשהן מחוברות – שישה מברכים קראו בפרשת ויקהל, והשביעי קרא את כל פקודי מתחילתה ועד סופה. חלוקה זו נהגה בבית כנסת בית אַלמַסוָרי, ונשמרה אצל תלמידי מארי יחיא אלאביץ'.[184] ותוך כדי דיבור הוסיף שהוא תמיד היה קורא את כל פרשת פקודי כמונה מעות.

בעיר צנעא נהגו לכבד ולהזמין את הזקנים לקרוא בתורה בארבעה מברכים קצרים (לפי חלוקת המברכים בתיגאן), ואלו הם: חמישי של פרשת בראשית (וַיֹּאמֶר ה' אֱלֹהִים הֵן הָאָדָם וכו'), שלישי של פרשת וישלח (וַיָּבֹא יַעֲקֹב שָׁלֵם וכו'), שלישי של פרשת שמות (וַיְהִי בַּיָּמִים הָרַבִּים וכו'), שלישי של פרשת שמיני (וַיְדַבֵּר ה' וכו' יַיִן וְשֵׁכָר וכו'). וסימן להם: בוש"ש

הכנסת שלו בירושלים. יש להעיר כי הרב יוסף קאפח היה רגיל לקרוא את השביעי הזה של פרשת ויצא, שכן זו שבת האזכרה לזקנו הרב יחיא קאפח.

182 על גרסה זו ראו מה שכתבתי בתוך: בן־נון, מסורת ד"ת, עמ' 225. ועל זה יש להוסיף את שתי ההפניות הבאות: בן־דוד י', כוח ההפסק, עמ' 383–384; עומיסי, מילות אני, עמ' 35. אגב אעיר, שבמהדורה הראשונה של "מסורת מדוייקת" (שנדפסה בידי יוסף חסיד ב"תאג' המרגלית") נפלה טעות בדברי הרב צובירי, והוא תיקנה במהדורה השנייה שנדפסה בתוך "פרשה מפורשה" בעקבות מה שהערתי לו. ויש להוסיף דוגמה זו לדוגמה שציינתי בתוך: בן־נון, גלגולי החיבורים, עמ' 56, הערה 32.

183 מהרב יעקב שרעבי שמעתי בשם טוב קארה שבבית הכנסת "חברת אחים" (המכונה "בית צאלח") היו מוכרים פיוט "מי כמוך" בשבת זכור. ומאחר שהדראדעה לא היו נוהגים לאומרו, כמעט תמיד היחיד שזכה בו היה מארי סלימאן קארה.

184 חלוקה זו נזכרה אצל הרב קאפח א', מנחת אהרן, עמ' 95, הערה 27.

[ב'ראשית, ו'ישלח, ש'מות, ש'מיני]. ויש נוהגים אף חמישי של פרשת מטות (וּמְקֻנֶה רַב וכו').[185]

נראה שהסיבה היא מפני שלזקנים אין אפשרות כלכלית לקנות מברכים, וגם הם אינם יכולים לעמוד במשך קריאה ארוכה, לכן בחרו להם מברכים קצרים דווקא. באחד מביקוריי אצל מארי סלימאן, ביום ראשון שלאחר פרשת וישלח, סיפר לי שאתמול, בשבת, הזמינו אותו שלישי (שזהו אחד מארבעת המברכים של הזקנים), ואמר לי בהומור: "ראית איזה קמצנים? נתנו לי שלושה פסוקים. למה לא הזמינו אותי רביעי שהוא ארוך?!".

לימודינו יחד

בסוף פגישתנו הראשונה לאחר שסיפרתי למארי סלימאן כמה הייתי קשור ודבוק ברב יוסף צובירי, אמרתי לו את לשון הגמרא: "הרבה מעות יש לי, ואין לי שַׁלחָנִי[186] [=חלפן כספים] להרצותן" (סנהדרין דף סח ע"א). כלומר, יש לי הרבה שאלות ואין לי את מי לשאול. מארי סלימאן הבין את הרמז, והזמין אותי לבוא אליו בעתיד ללבן את שאלותיי. מאז נקשרה נפשי בנפשו של מארי סלימאן, ובמשך כמה שנים הייתי פוקד את ביתו לפחות פעם בשבוע (ביום ראשון) ולפעמים פעמיים בשבוע.

אף פעם לא ראיתי את מארי סלימאן בטל. תמיד כשהגעתי אליו הוא אחז ספר בידו, ותפסתיו באמצע הלימוד. השכילו בני משפחתו לחרוט על מצבת קבורתו את הדברים הבאים: "לב נבון יקנה דעת, ואוזן חכמים תבקש דעת [משלי יח, טו] [...] תלמיד חכם ואיש ספר".[187]

יחד למדנו כמה ספרים, ובפניו הרציתי את שאלותיי. הינה חלק ממה שהספקנו ללמוד ביחד:

185 ראו "הלכות קריאת התורה ומנהגיה", בתחילת "פרשה מפורשה", סעיף יד.

186 כך מסורת תימן, ואף כשנכתב "שולחני" אין משגיחים בוי"ו, ובכך למעשה מבדלים בין שולחני = השולחן שלי, ובין שַׁלחָנִי = חלפן כספים. למעשה זהו משקל פַּעֲלָן (המשמש גם כמשקל לבעלי מלאכה) בסיומת ־ִי, כמו חֶנֱנִי (=חַנְנֵנִי), פַּשְׁתָּנִי.

187 יש לציין שלהבדיל משאר זקני תימן, שהייתה להם ספרייה קטנה עם הספרים השימושיים (ראו למשל בן־נון, זיכרון עזרי צאלח, עמ' 10), למארי סלימאן הייתה ספרייה גדולה ומקיפה מכל מקצועות היהדות.

תהילים – כידוע בני תימן בקיאים היטב בטעמי אמ״ת (איוב, משלי ותהילים), ומקפידים לקרוא את ספרי איוב ומשלי על פי טעמיהם. אך את פרקי התהילים אין קוראים לפי טעמיהם. היטיב להגדיר זאת הרב יוסף קאפח:

> שונה הוא המצב לגמרי בתהילים. כאן אין השפעה ואין פעולה לשום טעם, והיו כלא היו. אמנם לעתים לא רחוקות תואם המעמיד בקריאת יהודי תימן למעמיד שבטעמים, והמפסיק למפסיק, אך לא מפני שכך קבע המטעמם,[188] אלא מפני שאותו התדריך שהנחה את המטעמם הוא שהנחה את יהודי תימן, כלומר הבנת העניין בעיקר. שנית, הלא אין ספק שהיו נעימות ידועות מקובלות לספרי התנ״ך מימים ימימה, ואלה נמסרו לדורות בעל פה, ואף על פי שנשתבשו במשך הזמן באורך הגליות, בכל זאת נקודות האחידות לא ניטשטשו לגמרי ונשארו חבויים בבטן הקרומים והגלדים שהעלו בכל מקום ומקום לפי טעמו וממשו והם הם גורמי המפגש בין המסורות השונות.[189]

כמו שכתבתי בהרחבה במקום אחר,[190] אין פה אי־הקפדה של עמי ארצות, אלא קריאה מסורתית של כלל עדת תימן, קריאה המשקפת מסורת קדומה עוד בטרם קיבלו עליהם בני תימן את הטעמים הטברניים. מאחר שפרקי התהילים נקראו בעל פה, לא היה בכוח הטעמים הטברניים הכתובים לעקור את המסורת הקדומה, וקווים קדומים שלה נשמרו עד היום.

על כל ספר התהילים מתחילתו ועד סופו ישבתי עם כמה וכמה מזקני צנעא, ביניהם מארי סלימאן קארה. בתחילה ביקשתי ממנו לקרוא בנעימה

188 מְטַעֲמֵם – כלומר מתקין הטעמים.

189 הרב קאפח י׳, לטעמי אמ״ת, עמ׳ 941.

190 בן־נון, למנצח בנגינות, עמ׳ 9, 13–15.

הרגילה,[191] ולאחר מכן ביקש שאני אקרא והוא יתקן אותי ויעיר לי. הייתה זו חוויה בלתי נשכחת. מלבד מסורת הקריאה והפיסוק הוא היה מעיר כל מיני הערות, אציג כאן כמה מהן:

(א) כשהגענו לפסוק "בבית אלהים נהלך ברגש" (תהלים נה, טו), הזכיר את האֶמרה הרגילה בפיפיות זקני תימן:[192] ברג"ש – ראשי תיבות: ברד, רוח, גשם, שלג. כלומר, נלך לבית הכנסת (=בית א־לוהים) בכל מזג אוויר.[193]

(ב) כשהגענו לפסוק "שמעי בת וראי והטי אזנך ושכחי עמך ובית אביך" (תהלים מה, יא), נזכר מארי סלימאן בנעימה המיוחדת של המזמור הזה כשהוא נאמר בבתי חתנים, וכמו שהגדרתי את אופן אמירתו במקום אחר:

> ראש המשוררים אומר את הפסוק הראשון כולו לבדו, ומהפסוק השני אחד או שנים אומרים חלק מפסוק (עד הנקודה הראשונה), ושנים אחרים משלימים את חלקו השני של הפסוק. חוץ מפסוק שמעי בת וכו' שאומרים המשוררים

191 "נעימה רגילה זו הנעימה שבה נאמרים המזמורים בין מנחה לערבית בימות החול (כך נוהגים לומר את פרק קיט ושירי המעלות לפני צאת שבת ברוב מחוזות תימן זולת צנעא), מטבע הדברים לנעימה הזו יש כמה ביצועים שונים אך קרובים" (בן־נון, למנצח בנגינות, עמ' 15).

192 כמו שהעיר לי גיסי אלעזר צדוק, אֶמרה זו הייתה מוכרת לא רק בפיפיות בני תימן, אלא גם בשאר קהילות ישראל. ראו למשל סטוצ'קוב, השפה העברית, עמ' 575, סוף מס' 741. חבר החפץ בעילום שמו מצא כי, המקור הקדום ביותר שנמצא (בינתיים) לאֶמרה זו מופיע בדברי הרב אבוהב, דבר שמואל, ב"משמרת הקודש" שבתחילת הספר, ערך 'תפלה' [ללא ציון מספרי עמודים]. וכעת העירני ידידי חננאל נהארי כדברים האלה: "אף מארי חיים קורח הביא פירוש זה, כמובא בתהלים 'נאוה תהלה' (א, עמ' שיח). ומה שהבאת בשם רבי שמואל אבוהב, ראה בספר הזכרונות שלו, מהדורת אהבת שלום (עמ' רצ–רצא) שהביא כן. אומנם בספר 'רבי יעקב עמדין' (עמ' 30) כתב זאת יעב"ץ בשם ראש משפחתו ר' אליהו לואנץ מוואר‌מס. ואם כן קדום הוא לרבי שמואל אבוהב, כי היה ר' אליהו תלמיד מהרש"ל".

193 אֶמרה זו הזכרתי בתוך: בן־נון, זיכרון חיים צאלח, עמ' 19. וכן נזכרה אצל הרב אלנדאף י"מ, רבנו יחיא, עמ' קעא; גברא, כי במקלי, עמ' 63; הרב בן־דוד א', בית האבן, עמ' 459; הרב שלמה־אכלופי, שערי שלמה, עמ' תקלט; עמרם יחיאל בתוך: אור יצחק, עמ' נב; ועוד.

> את כולו, והמשוררים האחרים עונים להם את כל פסוק ויתאו המלך וכו׳ שאחריו. כשכל הציבור מקשיבים קשב רב, עד סוף המזמור.[194]

מארי סלימאן הדגים לי כיצד היה מארי סעיד עזירי מסמן באצבעו שרק כאן כל הפסוק נקרא על ידי המשוררים בחדא מחתא, ואין להפסיק באמצעו כאמור לעיל.

(ג) כשהגענו לפסוק ״לאל גֹּמֵר עלי״ (תהלים נז, ג), ציין שאף שזו היא הגרסה השגורה, עם כל זה בכתבי היד הקדמונים נמצאה נוסחה מסתברת: ״גֹּמֵל״. כלומר, הפרשנים נחלקו מה פשר לשון גמירה כאן בפסוק, ורבים ביארו שיש כאן חילופי למ״ד ורי״ש (מאותיות למנ״ר), וביארו את הפסוק כמו ״אשירה לה׳ כי גָּמַל עלי״ (תהילים יג, ו) ועוד. מארי סלימאן העיר שבנוסחאות הקדומות נכתב במפורש לשון גמילה. למעשה נוסחה זו כבר הובאה ברס״ג, ב״מדרש הגדול״, ב״מדרש הביאור״ ועוד.[195] וכדברי מארי סלימאן כתב גם מרדכי מרגליות: ״אבל כגירסא שלפנינו נמצא גם בכת״י תימני של ספר תהלים המנוקד בניקוד עליון שברשותי, ונראה שזוהי[196] קריאתם של בני תימן במקרא״. וזה לא כדברים שכתב הרב יוסף קאפח: ״ואל תאמן לדברי מבשר הבבלי שדמה שרבנו צטט את הפסוק בע״פ [=בעל פה] וזכרונו הטעהו, ובודאי לא לדברי מהדירו, שדימה כי לרבנו היתה נוס׳[חה] אחרת בתהלים״.[197]

(ד) כשהגענו לפסוק ״מיד רשעים יצילם״ (תהלים צז, י), היה אומר: אלה ראשי תיבות ״מרי״,[198] לרמוז שעל המארי להתפלל לה׳ שיציל אותו מיד רשעים ובעלי מחלוקת.

194 בן־נון, התכלאל המבואר, עמ׳ תקיט. שם הדפסתי את חלוקת הפסוקים לפח המנהג הידוע. וזה לא כחלוקה המשובשת שנדפסה אצל הרב קאפח י׳, הליכות תימן, עמ׳ 152.

195 וראו את דברי הרב רצון ערוסי, בתוך: ערב שירה ועיון, עמ׳ 45.

196 נראה שכוונתו לומר: ״שזו הייתה״, שכן לגרסה זו לא נמצא זכר בדורות האחרונים מלבד במדרשי תימן כנ״ל.

197 הרב קאפח י׳, תפסיר משלי, [יא, יז], עמ׳ צו.

198 נזכר ללא הסבר גם אצל רצאבי, ההומור, עמ׳ סו.

(ה) כשהגענו לפסוק "בעבור ישמרו חקיו" (תהלים קה, מה), היה אומר: "רק אם יש עבור [במשמעות תבואה] – ישמרו חוקיו". כלומר, רק כשיש שפע אנשים פנויים לעבוד את ה'. אבל בשנות רעב ובצורת, טרדות החיים מונעות.

(ו) כשהגענו לפרק קז לפסוקים "ויצעקו אל ה'" (פסוק ו), "ויזעקו אל ה'" (פסוק יג), "ויזעקו אל ה'" (פסוק יט), "ויצעקו אל ה'" (פסוק כח), אמר לי: "שתי זונות בין שני צדיקים", כוונתו שהמילה "צדיקים" הפותחת באות צד"י רומזת למילה "ויצעקו" הכתובה בצד"י, והמילה "זונות" הפותחת באות זי"ן רומזת למילה "ויזעקו" הכתובה בזי"ן. אִמרה זו היא ידועה, והסבירוה רבים, אך אציג כאן את ההסבר שכתב מארי אברהם בדיחי לחתנו יוסף שלום חובארה (וטרם פורסם):

> ולענין מה ששאלת על ארבעה שצריכים להודות, נתנו חכמים סימן, ואמרו: 'שתי זונות בין ב' צדיקים'. כלומר, האמצעיים: 'ויזעקו', והראשון והאחרון (נצבים באמצע) ['ויצעקו']. שהראשון במזמור הולכי מדברות ואינם יראים משום אדם, ולפיכך 'ויצעקו' בצד"י. והשני, חבוש בבית האסורים, מתירא להרים קולו מפני השומרים, לפיכך צועק בקול נמוך, לכן כתיב: 'ויזעקו' בזי"ן. כלומר, בנחת. והשלישי, החולה, אינו יכול להרים קולו מהחלשות שבו, לכך נאמר בו 'ויזעקו' בזי"ן. ואצלינו החולה דתקיף ליה עלמא, מביאים לו כפרה, ושוחטים בשבילו בעל חי, ומחלקים אותו לעניים, לכן נאמר: 'ויזבחו זבחי תודה' וכו'. והרביעי, יורדי הים באניות, יצעקו בקול גדול אל ה' שיצילם, לכך כתוב בהם 'ויצעקו' [...].[199]

(ז) כשהגענו לקראת סוף ספר התהילים, לפרקי המזמורים הנאמרים בתפילת שחרית, קראנו את הפסוק "קרחו כפתים" (תהלים קמז, יז), אמר לי

199 על המכתב צוין התאריך יום ג', כ"א בסיוון תרפ"ח. אומנם יש טעות בתאריך, כי כ"א בסיוון נופל בשבת פרשת שלח, ומסתבר שהיום בשבוע הוא הנכון, בהנחה שאכן כך הוא, יש לומר: יום ג', י"ז בסיוון תרפ"ח, 05.06.1928.

מארי סלימאן בשם חברו הרב ישראל בן סעיד משרקי, כי היה אצלם עם הארץ, שבקריאת הזמירות היה משבש את המילים, ובמקום לומר "מַשלִיך קרחו כפתים" היה אומר "מַשלִיך קוּרעֵהּ קֶפֶא אַלדִּים" [=משליך תיק קטן מעור מאחורי החתול].[200] וכן בהמשך בפסוק "עץ פרי וכל ארזים" (תהלים קמח, ט), במקום "עץ פרי" היה אומר: "עַצפָּרִי" [=ציפור מצויה].[201]

משנה – עברנו יחד על כל שישה סדרי משנה מתחילת ברכות ועד סוף עוקצין, כדרך שעברתי עליהם עם מורי ורבי הרב יוסף צובירי. מבעוד מועד ציינתי לפניי את הגרסאות החלופיות בשולי המשנה המנוקדת (שלושה כרכים קטנים) שניקד הרב שלום יצחק־הלוי. קראתי לפני מארי סלימאן את כל המשניות, כשאני שם דגש על המילים עם חילופי הגרסאות. מארי סלימאן ישב ממולי ללא ספר, והיה ממלמל יחד איתי בעל פה את לשון המשנה. במשניות מסדר מועד הוא ממש היה קורא יחד איתי יחד בקול מילה במילה. הוא לא העיר לי רק על הגרסאות שלו במשנה, אלא תוך כדי הקריאה היה מעיר לי גם על נוסחאות שונות מכתבי היד, ולפעמים היה מוסיף להסביר לי עניינים מסוימים על פי המציאות של תימן או שהיה מזכיר לי עניינים שפירש הרמב"ם בפירוש המשנה.

רש"י על התורה – יחד עברנו על כל פירוש רש"י על התורה מתחילתו ועד סופו. גם כאן הוא ישב ללא ספר, וגילה בקיאות מפליאה. פעמים רבות כשרק התחלתי את הדיבור המתחיל, הוא כבר המשיך מייד בציטוט רש"י בעל פה. מארי סלימאן סיפר לי שבאותה תקופה היה יהודי שעסק בניקוד רש"י, והתקשר אליו כמה פעמים לברר כמה מילים בטלפון. מארי סלימאן ענה לו, אך דעתו לא הייתה נוחה ממנו. הוא היה טוען, מי שרוצה ללמוד,

200 מד"ר יהודה עמיר שמעתי כי ביטוי ליצני זה נשמע בילדותו בביתם. עזרא בן יוסף עראקי אַלמַקַצָּץ סיפר לי שכך שמע בשעת התפילה בבית הכנסת בית אַלעֻזַירי מפי חלקיה שַׁאיִג', שהיה יושב ליד אביו.

201 והעירני כפיר אלשיך ששיבוש נזכר גם אצל מורג (העברית, עמ' 54, הערה 4), בשם הרב חיים חובארה, שסיפר למורג, כי בני צנעא הלעיגו כך על רב מרבני ערי השדה, שהגה את התיבות "עץ פרי" כ"עַצפַּארי". באופן ספציפי שמעתי מזקנים שסיפרו ששיבוש זה נשמע מפי יחיא בן אהרן אלמנצורה אַלמַדַאעי.

צריך לבוא וללמוד פנים בפנים. על הטלפון היה קורא את הפסוק הזה: "בכל הארץ יצא קַוָּם" (תהלים יט, ה).[202]

מנורת המאור – יחדיו למדנו חלק נכבד מ"מנורת המאור" לרבי יצחק אבוהב, שנהגו בני תימן לקרוא פרק אחד או חלק ממנו לאחר תפילת מוסף בשבתות, בחגים ובמועדים שונים. עברנו על כל פרקי החגים ועל כל הפרקים המופיעים ברשימה שפרסם יוסף חסיד (לפי סדר פרשיות השבוע), ולאחר מכן המשכנו ללמוד עוד כמה פרקים שהספקנו עד שהוא חלה ונפטר.

כשלמדתי לפניו את פרק א, והגענו למשפט: "קִרַיָנָא דְאִגַּרתָּא, אִיהוּ לְהוֵי פְּרַוַנקָא[203] [=קורא האיגרת הוא יהיה המבצע]". מארי סלימאן העיר לי כי יש לקרוא "קַרַיָנָא" בקו"ף פתוחה. התפלאתי מאוד, שהרי כבר קראתי זאת עם הרבה זקנים ואף עיינתי בניקודיהם של חכמי תימן וכמעט כולם ניקדו "קִרַיָנָא" בקו"ף חרוקה, וזו הגרסה המקובלת בעיקר, אף שלצידה היו שקראו "קַרַיָנָא". וידאתי איתו אם בטוח זו הגרסה שהוא קיבל. מארי סלימאן אמר לי מייד שאני צודק, וגם הוא למד כמו שקראתי – קִרַיָנָא, וכך היה קורא כל השנים, עד שפעם אחת אמר לו ר' חיים עזירי אַלנַאצֶר:[204] "נראה שצריך לגרוס 'קַרַיָנָא' בפתח, כי הוא כמו קַריין רַדיו [...]", ומאז ששמע את ההערה שינה לקרוא בפתח, אך כמובן שזו אינה המסורת השגורה וזו אינה המסורת שהוא קיבל מרבותיו.

בפרק קפג כתב רבי יצחק אבוהב שבכל הדברים שאסר הקדוש ברוך הוא על ישראל, התיר להם משהו בדומה. ושם נזכר המעשה עם ילתא אשת רב נחמן שביקשה מבעלה איזה דבר היתר כדוגמת בשר בחלב. רב נחמן אמר לטבחים שיתחבו לה כחלים בשיפוד ושיצלו אותם באש. אבאר בקצרה כי ה"כַּחַל" הוא עטין הבהמה. אף שבשר בהמה שנשחטה כדין מותר באכילה, הכַּחַל מכיל בתוכו חלב שנשאר בבהמה בעודה בחיים, מה שלכאורה גורם לאיסור בשר בחלב כשמבשלים את הכַּחַל לאכילה. הגמרא בחולין (דף קט ע"ב) דנה כיצד יש להכשיר את הכחל, וכמובן שעסקו בזה הראשונים

202 אִמרה זו נזכרה גם אצל גברא, כי במקלי, עמ' 70.

203 וי"ג פַּרַוַנקָא.

204 כינוי שלא התבררה משמעותו.

והפוסקים ואכמ"ל. רק אציין שמארי סלימאן אמר לי שבתימן הכשירו את הפַּחַל לבישול על ידי שהדביקוהו לקיר, והוא היה סופג את החלב, כמו אחת הדעות בגמרא: "טחו בכותל". אך עם כל זה נזהרו וחששו לבשלו עם בשר אחר, והיו מבשלים אותו לבדו.[205]

כשקראתי באותו הפרק (קפג) את המילה "חָלָבָא [=חָלָב]" כמנהג השגור, העיר לי מארי סלימאן כי יש לומר "חַלבָּא". גם פה התפלאתי, כי אומנם יש הגורסים כדבריו, אך אלה בעיקר הדרדעים, ואילו הגרסה השגורה אצל העיקשים היא כמו שקראתי.[206] שאלתי אותו: "מהו, יא מארי סלימאן, הִדְּרַדַּעְתָּ?" הוא החזיק את ראשו ואמר לי: "דַ'כַּרְתֶּנִי, דַ'כַּרְתֶּנִי [=הזכרת לי]. מרוב שאני הייתי לומד עם הדראדעה, הגרסה הזו נדבקה בי".[207]

קטעי תפילה מסידור "כנסת הגדולה השלם" – בשיחותיי הרבות עם מארי סלימאן הוא לא חסך את ביקורתו הקשה והנוקבת על אחד מעורכי הסידורים בנוסח בלדי שיצאו לאור כמה שנים לפני שנפגשנו.[208] אף שהמוציא לאור הוא אחד מאחייניו, הוא לא נהג כמנהג בני משפחה המחפים זה על זה. על הגרסאות המומצאות באותו הסידור היה אומר תמיד בלשונו הקולעת: "זה פסקי הראש". בביטוי זה השתמשו גם בני תימן לציין

205 מעניין שמארי סלימאן לא הזכיר שמלבד הטיחה בכותל גם היו קורעים את הפַּחַל שתי וערב. ייתכן שסברו כפוסקים הטוענים שקריעת שתי וערב נצרכת רק כשמבשלים את הפַּחַל עם בשר נוסף. וממילא בתימן נהגו תמיד לבשלו לבדו, כך שאין צורך בקריעת שתי וערב. אך משמעון בן סעיד שרעבי שמעתי שהוא זוכר שהיו חותכים את הפַּחַל קודם ההדבקה על הקיר. וראו הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 95.

206 וראו הרב צובירי, מסורת מפורשת, הפטרת בשלח, פסוק כז. אומנם הרב יוסף עמר העיר על הגמרא בכתובות דף קיא ע"ב בזה הלשון: "יש קוראים מֵחַלבָּא, ואין בכך לטעות בחֵלֶב, כי תרגום חֵלֶב תרבא. מהרי"א [=מורנו הרב יחיא אלאביץ']".

207 מאוד התפלאתי שכשראיתי איך אחד מבני הרב נתנאל אלשיך, ציין בפניי שגרסתו של מארי סלימאן קארה היא: חַלבָּא, ולא דרש ולא חקר ולא ידע כי אין זו גרסתו, וגרסה זו השתרבבה אליו בטעות. ויש עוד הרבה מה להאריך ולהרחיב על שיטת בירור המסורת של אותו אחד, כמו שהזכרתי בקצרה בתוך: בן־נון, מסורת הרב אלשיך, עמ' 243, הערה יד; ומפני הכבוד קיצרתי.

208 ביקורות על הסידור הזה נשמעו גם משאר חכמי תימן, ראו למשל בן־נון, זיכרון עזרי צאלח, עמ' 17; הנ"ל, קריאת הבלדי, עמ' 41, הערה עא.

אדם הממציא חוקים ומנהגים מראשו. והיא פרפרזה על שם הספר ההלכתי "פסקי הרא"ש" לרבנו אשר בן יחיאל.[209] ביטוי זה שמעתי מכמה מזקני תימן, והוא מצוי בכתבי הרב אברהם ערוסי. ראו למשל את הציטוטים הבאים: "וְאֵיךְ אֶדֹם וְאֶחֱרֹשׁ, עַל דָּת בָּא מִפְּסֵקֵי רֹאשׁ",[210] "הנהיגו מנהגים מִבְּלִי ספר, והלכות מִבְּלִי רב, כי אם מפסקי ראש מֵקרח",[211] "פוסקים הדין מפסקי ראש ולא מפסקי חכמים".[212]

כך גם שמעתי מפיו לאחר שראה שבסדר "קריאי מועד" באותו סידור לחג השבועות לא צוינו שלושה פסוקים ראשונים ואחרונים מספרי שמואל א ושמואל ב, מלכים א ומלכים ב וכדו', וזאת נגד כל כתבי היד. מארי סלימאן הראה לי כתב יד של "קריאי מועד" שהיה ברשותו ירושה מזקנו הגדול, הרב הראשי מארי סלימאן קארה, ואף נתן לי רשות לצלם ממנו עמוד לדוגמה בתוך סידור "כנסת הגדולה השלם לשבועות" שערכנו באותם הימים.[213]

באותן השנים עבדתי עם ידידי הרב יוסף עראקי הכהן על סידורי "כנסת הגדולה השלם" לחגים ולמועדים השונים. קראתי לפני מארי סלימאן הרבה קטעים מהתפילה, ובעיקר את שתי האידרות – אידרא רבה ואידרא זוטא, ואת מגילת איכה לפי המנהג שאין מקפידים על הגעיות הקלות ולפעמים סוטים מהטעמים.[214] וכמובן שהודינו לו בסוף המבוא יחד עם שאר זקני תורה שמהם שאבנו מלוא חופניים מסורת.

לאחר שיצאו הסידורים, ביקש מארי סלימאן שאביא לו אותם לעיון. הוא מאוד התפעל ושיבח את הסידורים אך הייתה לו הערה אחת. למה

209 בן־נון, זיכרון עזרי צאלח, עמ' 20, ובהערה 22.

210 בן־נון, יגר שהדותא, עמ' 174–175, ובהערה 114.

211 בהקדמה למהדורה ב של 'יגר שהדותא' (עדיין בכתב יד).

212 בחיבורו 'פרקי בנים', בתוך: גיאת, פרקי בנים, עמ' 225.

213 הרב עראקי־הכהן ובן־נון, כנה"ג לשבועות, עמ' 404.

214 מסורת תימן לא הונצחה בצורה מהימנה באותו סידור בלדי שהוציא קרוב משפחתו הנ"ל. עשרות טעויות שנקרו לפניי בשתי האידרות ציינתי בתוך: הרב עראקי־הכהן ובן־נון, כנה"ג לשבועות, עמ' 401–403; הנ"ל, כנה"ג לסוכות, עמ' 782–785.

הזכרנו אותו בשם "ר' שלמה בן סלימאן קארה". לדבריו, היה עלינו לכתוב "שלמה בן שלמה" או "סלימאן בן סלימאן", אך מדוע לחלק בין השמות הזהים של האב והבן?! ואכן, תיקנו זאת במהדורה הבאה.[215]

אני זוכר שהוא עבר על ספר איוב המשולב בסידור "כנסת הגדולה השלם לתשעה באב" והעיר על שתי גרסאות ייחודיות בספר איוב. אף שלא גרס ככה, היה חשוב לו שאכיר אותן:

(א) כְּי עִם־אַבְנֵי הַשָּׂדֶה בְּרִיתֶךָ וְחַיַּת הַשָּׂדֶה תִּשְׁלְמָה־לָּךְ: (איוב ה, כג) – נחלקו הפרשנים מה הם אותם "אבני השדה". יש שפירשו כפשוטו "אבנים של שדה"; ויש שפירשו שזהו בעל חיים הנקרא במשנה "אדני השדה" (כלאיים ח, ה). על כל פנים, היו מבני תימן שסברו כפירוש השני, וכדי שיהיה היכר שאין הכוונה באבנים ממש, הוצרכו לשנות מעט את ביטוי המילה, וכך ליצור "בידול משמעות". לשיטתם יש לקרוא: אַבְנֵי הַשָּׂדֶה – האל"ף בגעיא והבי"ת בשווא נע.

(ב) וְאֹמַר עִם־קִנִּי אֶגְוָע וְכַחוֹל אַרְבֶּה יָמִים: (איוב כט, יח) – נחלקו הפרשנים מה הוא אותו "חול". יש שפירשו כפשוטו "גרגרי חול"; ויש שפירשו על דרך הגמרא (סנהדרין קח ע"ב) שזהו עוף פלאי החי זמן רב (לעולם או עד אלף שנים, ואכמ"ל).[216] גם כאן היו מבני תימן שסברו כפירוש השני, וכדי שיהיה היכר שאין הכוונה לגרגרי חול ממש, הוצרכו לשנות מעט את ביטוי המילה,[217] וכך ליצור "בידול משמעות". לשיטתם יש לקרוא: וְכַחוֹל – החי"ת בשורק.[218]

מצד הדין בשני המקרים הניקוד השגור סובל את שני הפירושים, ואין צורך לשנותו. וכמו שמצאנו מילים רבות במקרא שיש להן שתי משמעויות שונות אף שניקודן זהה. ראו למשל אוֹלָם – ואולם חי אני (במדבר יד, כא),

215 למעשה אני סברתי שמארי סלימאן כבר מוכר בארץ כ"שלמה", אך אביו מוכר בעיקר כ"סלימאן", אך מסתבר שהרעיון לא היה מוצלח.

216 ראו רש"י סנהדרין קח ע"ב; חכם, דעת מקרא איוב, עמ' רכג, הערה 21; ועוד.

217 לענייננו אין נפקא מינה אם המציאו גרסה זאת מדעתם, או שמא אימצו גרסה נדירה ושאינה מוכרת בכתבי היד הטברניים והתימניים (וראו "מנחת שי" על אתר).

218 הניקוד חוֹל בשורק הוא כמו בעל החיים קוֹף, שבמסורת תימן נקרא: קוּף.

לעומת והאולם על פני היכל הבית (מל"א ו, ג). אך תופעת בידול המשמעות נפוצה במסורת תימן בפרט בלשון חכמים ובארמית.

את שתי הנוסחאות האלה שמעתי בילדותי מזקני תימן, אך נראה שהן לא התקבלו בצנעא בדרך כלל,[219] ושם הגרסה השגורה כמופיע בדפוסים ובכתבי היד. במילה "אבני" יש הסכמה שבשתיקה של הרב יוסף צובירי ב"מסורת מדוייקת" ומהרי"ץ ב"חלק הדקדוק", ובמילה "וכחול" יש הסכמה מפורשת.

צנעא וסביבתה – באחד מביקוריי הראה לי מארי סלימאן את התמונה שפרסם ידידי ר' יחיאל בן מארי סאלם כהן, ובה נראים מתפללי בית הכנסת "חברת אחים" (המכונה "בית צאלח") בסיום תפילת שחרית בחול המועד סוכות בשנת תשכ"ח (1967) בכותל המערבי. מארי סלימאן התרגש מהתמונה שקיבל וישב לזהות בפניי כמעט את כל המצולמים. באותם ימים לא הכרתי את רוב הדמויות ולא עניין אותי להנציח אותן. אך כשראיתי כיצד הוא נהנה מזיהוי הדמויות, שאלתי אותו אם יש לו את אלבום התמונות של הצלם יחיאל חייבי, הנקרא "צנעא וסביבתה".[220] הוא אמר לי שפעם ראה אותו באקראי, והבטחתי לו שאביא לו את האלבום בפגישה הבאה. ואכן, כשהבאתי לו את האלבום עברנו על חלק נכבד מהתמונות בפרק "מפרנסים ומשפחותיהם" (עמ' 19–65). מארי סלימאן זיהה את רוב הדמויות, ועל כל דמות הוסיף כמה מילים: זה שתקן, זה בדחן, זה כינויו כך וכך. לצערי תיעדתי על גבי הספר רק מעט ממה שאמר לי, וחבל על דאבדין.

יציאותינו יחד

במשך הזמן התחברתי למארי סלימאן והוא ראה בי את איש סודו, שיתף אותי בהרגשותיו וקשייו, בטרגדיות משפחתיות שעברו עליו ואף היה מתקשר אליי מיוזמתו ומבקש שאגיע אליו. לא עברו ימים רבים, והוא

219 הוספתי "בדרך כלל", שכן לגבי "אבני השדה" היו יחידים שגרסו בגעיא ובשווא נע, כמו שגרסו ר' חיים טביב (כך אמר לי במפורש) ומארי יוסף קלזאן (כפי שקיבלתי מהרב יעקב שרעבי ומר' עופר קלזאן).

220 שער, צנעא וסביבתה.

הרגיש בנוח לבקש ממני לקחת אותו ל"סידורים" ב"עגלה", כלומר בכיסא הגלגלים. למעשה הסידורים האלה לא היו דחופים בכלל, והיה נראה שתכליתם הייתה רק לצאת מהבית, לטייל ולראות עולם – פעם הלכנו לקנות כיפה, ופעם לקנות ארנק, וכמובן שהגענו כמה פעמים אף לבנק ולחנות הירקות – שם נדהמתי לראות איך הוא מדבר בשפה שוטפת וקולחת עם העובדים הערבים, כשהוא מסביר לי: "אומנם זו לא התימנית 'שלנו', אבל אני יודע גם ערבית בניבים אחרים".

מרוב שחסתי על זמני, ורציתי להספיק ללמוד עם מארי סלימאן כמה שיותר, הובלתי אותו בכיסא הגלגלים ברחובות ירושלים, כשידי האחת אוחזת בידית הכיסא, וידי השנייה במשנה הקטנה של הרב שלום יצחק־הלוי או בדפי הרשימות שלי.

כשהיינו יורדים מביתו, היה מארי סלימאן יורד בכוחות עצמו לאט לאט, ובתחתית המדרגות היה מתיישב על כיסא הגלגלים כשהוא נאנח ואומר לעצמו: "חבל עליך, יא סלימאן, איך היית הולך ברגל מרחקים גדולים בכל שכונות ירושלים, ועכשיו לוקחים אותך בעגלה...".

למארי סלימאן היו בעיות קשות עם הפלטה של השיניים. הוא לא הסתדר איתה, היא הכאיבה לו והיה לו קשה לאכול. פעם הוא אמר לי: "אתה יודע למה קשה לי ללכת על הרגליים?". הוא השואל והוא העונה: "הסיבה היא מפני שאין לי שיניים ללעוס את האוכל". גיחכתי לעצמי, וכי מה עניין שיניים לרגליים?! מארי סלימאן הבחין בתמיהתי והשיב לי מייד: "וכי אינך יודע?! אני מדבר ברצינות. זה כבר כתוב בגמרא: 'דּוּק בְּבַבֵּי וְתַשׁשַׁח בְּנַגְרֵי' [=טחן בשיניך, ותמצא (את האוכל) בפסיעותיך]" (שבת דף קנב ע"א).

מארי סלימאן גר במרומי בניין מגורים גבוה (ברחוב הושע 20 בירושלים) המשופע בעשרות מדרגות. מלאכת הטיפוס במדרגות המרובות האלה הייתה קשה גם עליי כבחור צעיר, וכמובן שעל מארי סלימאן הישיש. וכיצד הביע בפניי את הקושי שלו? בכל פעם שחזרנו מהסידורים ועלינו במדרגות היה אומר לי את דברי רב הונא בריה דרב יהושע המופיעים בגמרא: "הַנֵּי מוּלַיֵּיתָא דְּבֵי בֵּירֵי וּדְבֵי נָרֵשׁ אַזקְנוּן" (עירובין דף נו ע"א). כלומר, רב הונא

בריה דרב יהושע מגלה לנו שהשבילים התלולים הללו שבין בֵּירֵי ונָרֵשׁ [=שני יישובים סמוכים בבבל] הם אלה שגרמו לו להזקין לפני הזמן.[221]

מהרב יוסף עראקי הכהן שמעתי שאף הרב יוסף צובירי היה משתמש בביטוי זה כשהיה עולה לביתו של הרב זכריה שרעבי (אביו של הרב צפניה שרעבי) ברחוב רבי עקיבא 107 בבני־ברק. גם שם היו כ־60 מדרגות עקומות וצרות.[222]

צנעא ותושביה

בשיחותינו המרובות, מדי פעם היה נזכר מארי סלימאן ברבנים ובחברים מעיר הולדתו צנעא, וסיפר עליהם מעט מזיכרונותיו. להלן אציין מעט מהדברים שרשמתי מפיו.

מארי אברהם בדיחי – כשהיו אומרים את פיוטי הסליחות (כנראה ביום הכיפורים), היה ניגש מארי אברהם בדיחי לשליח הציבור ושואל: "אַין וַצֶלֶת?" [=עד להיכן הגעת?], כלומר היכן אתה אוחז כעת, ולאחר שהשיב לו, היה ממשיך מארי אברהם לומר את כל הסליחות בעל פה וללא ספר.

סיפר לי מארי סלימאן, שפעם אחת הוא בא לנחם את אחותו, מַלכָּה אשת מארי יוסף קורח, על בנה שנפטר. משסיים הרב שלום קורח לדרוש בבית האבל, הגיע הרב אברהם בדיחי. אמר לו הרב שלום קורח: אני דרשתי, עכשיו תדרוש אתה. התחיל הרב אברהם בדיחי לדרוש בדברי קבלה. הדברים לא ערבו לאוזני ס"ס, נכדו של הרב אברהם בדיחי, שישב על ידו, ולאחר שסיים לדרוש אמר לחבריו: "הוא כבר זקן, ומדבר לא לעניין". הרב

221 הגמרא שם עוסקת בדברי רב יהודה אמר רב האומר: "כל עיר שיש בה עליות ומורדות, אדם ובהמה שבה מתים בחצי ימיהן". והגמרא מבארת שאין הכוונה באמת שהם מתים בחצי ימיהם אלא שהם מזקינים בחצי ימיהם, כמו דברי רב הונא בריה דרב יהושע: "הַנֵי מוּלַיְיתָא דְּבֵי בֵּירֵי וּדְבֵי נָרֵשׁ אַזְקְנוּן". אגב אעיר כי מהרב ינון חן (נכדו של מארי חיים כסאר) שמעתי כי פעם בא רופא לביתו של מארי סלימאן כשהוא מתנשף בכבדות לאחר העלייה במדרגות, ואמר למארי סלימאן: "דע לך, אתה חי בזכות המדרגות הללו".

222 והרב עזרא קורח הוסיף לי שביטוי זה היה שגור בפיפיות זקני תימן.

אברהם בדיחי סטר לו לעיני כל הציבור ואמר לו בלשון חריפה: "תצא מייד, בן בלייעל, או שאני אצא".[223]

מארי סעיד עזירי – כמו כל יוצאי צנעא מכל החוגים ומכל הזרמים, גם מארי סלימאן קארה העריץ את מארי סעיד עזירי, וסיפר לי כמה סיפורים עליו והזכיר הנהגות ממנו.

כידוע בבית צאלח נהגו תמיד לקרוא מפטיר שלושה פסוקים, ואין חוששים לשייר פסוק או שניים מתחילת הפרשה. ואפילו אם המפטיר מתחיל בעניין לא טוב, אין חוששים, ולכן מתחילים הם את המפטיר בפרשת במדבר בפסוק "אל תכריתו" (במדבר ד, יח), ובפרשת האזינו מתחילים "ומת" (דברים לב, נ). אומנם רוב הציבור נהגו שלא לשייר פסוק או שניים מתחילת הפרשה, ובפרט בשתי הפרשות האלה – במדבר והאזינו.[224]

פעם התארח מארי סעיד עזירי בבית הכנסת בית צאלח, והזמינוהו לקריאת המפטיר וההפטרה, והיה זה בפרשת במדבר או בפרשת האזינו. החזן ר' סאלם צאלח כיסה את הספר במטפחת וגילה רק את הפסוק השלישי לפני סוף הפרשה. אך מארי סעיד משך את המטפחת וגילה את הפסוק הקודם הפותח (או את שני הפסוקים הקודמים הפותחים) את הפרשה. כמובן שר' סאלם צאלח קיבל את דעתו, ולא העז להתנגד לדבריו.[225]

223 בן־נון, לימוד המשנה, עמ' 75–76, הערה 27.

224 בן־נון, קריאת המפטיר.

225 הסיפור הזה הובא בשמי בתוך: הלכה ומסורה יז (תשע"ד), עמ' רמא. ושם (הערה מה) ציינו בשמי שאת אותו הסיפור שמעתי גם ממארי עזרי צאלח, אלא שהוא סיפר לי שהמעשה לא היה עם מארי סעיד עזירי אלא עם מוסא בן מארי אברהם בדיחי. [וכעת שמעתי מהרב יעקב שרעבי שהוא שמע את המעשה הזה מחיים בן יחיא עזירי מוקצוף, וגם הוא סיפר כמו ששמעתי ממארי סלימאן קארה, אלא שלפי דבריו סוף הסיפור היה שמארי סעיד הוכרח לקרוא רק שלושה פסוקים. אך עם כל הכבוד לחזן ר' סאלם צאלח, קשה לומר שככה הוא יכפה דעתו על אחד מצדיקי הדור]. אומנם התפלאתי לראות שהרב חמאמי (מנחת אברהם, עמ' פו–פז) הביא את הסיפור הזה כפי ששמע ממארי סלימאן קארה גם הוא, אך ציין שהחזן היה רד"צ (כך במקור) ושהיה זה

לדברי מארי סלימאן, מארי סעיד עזירי היה אומר על מארי סאלם [בן יוסף] קלזאן: "הַדַ'א יְזִיד עֲלַיֵּא [=זה גובר עליי]",[226] כלומר, הוא מחמיר עליי ואינו מקבל כל דבר שאני אומר כמות שהוא.[227]

מארי סלימאן סיפר לי שפעם מלמד הילדים, מארי סאלם [בן יוסף] כהן אַלמְחַלֵּק (=הַסַּפָּר), זקף את כובעו באופן המראה על זחיחות הדעת. ראהו מארי סעיד עזירי והעיר לו לסדר את הכובע. אז מארי סאלם ענה לו: כתוב בתורה: "ובני ישראל יצאים ביד רמה" (שמות יד, ח). ומתרגם אונקלוס: "ובני ישראל נפקין בריש גלי [=יוצאים בראש גלוי]". וכי תעלה על דעתך שבני ישראל הלכו בלי כֻּפְיֵהּ (=כיפה או כובע)? אלא צריך לפרש ש"בני ישראל מְקַשְּׁין בריש גלי". כלומר הם היו מטים את הכובע קדימה בזחיחות דעת, ובאופן זה הם נראים לאלה ההולכים מאחוריהם כאילו הם הולכים בלי כובע.

מארי סעיד עזירי היה מקפיד לברך על נטילת ידיים בקול רם, ואף אם היו מאתיים איש באולם – שמעו אותו.

על אף המחלוקת לא שכח מארי יחיא אלאביץ' את בית הכנסת "בית אַלאֶסטַא" שבו התפלל בצעירותו. סיפר לי מארי סלימאן, כי הוא זוכר איך ביום שישי היה עובר מארי יחיא אלאביץ' ליד "בית אַלאֶסטַא", ונכנס לעזור למארי סעיד עזירי לסדר את הלַמבַּאת [=המנורות]. סתם ולא פירש. מהרב אריה דאר והרב יעקב בן אברהם שרעבי שמעתי שמארי יחיא אלאביץ' היה

בפרשת במדבר, וסיים שם: "ולא ידעתי יד מי גברה. וכן לא יעשה". ואכן, כן לא ייעשה לכתוב על מארי סעיד עזירי. ואליו (ואל עוד אחד שאין ראוי להזכיר שמו – גם לא בראשי תיבות, היפוך האותיות, כתיבה מהסוף להתחלה וכדו') מכוונים הדברים ב"הלכה ומסורה" (שם, הערה מה): "כל מעשיו [של מארי סעיד עזירי] לשם שמים ומתוך נקיות וטהרת הלב, אין לנו קטני הקטנים להרהר אחר מלאכי עליון, ואחר דבריו וקצות דרכיו ומעשיו העומדים ברומו של עולם, אך מכיון שיש שנשתמשו במעשה זה לניגוח רח"ל [=רחמנא ליצלן], פטור בלא כלום א"א [=אי אפשר]".

226 השוו יצהרי, חיים סוערים, עמ' 269.

227 מארי סאלם קלזאן המכונה "הַזָּקֵן" או "אַלכֶּבִּיר" כדי להבדילו מבנו שנקרא אף הוא מארי סאלם קלזאן, היה ידוע כווכחן, כמו שאמר לי, בין השאר, נכדו מארי יוסף קלזאן. ראו בן־נון, זיכרון יוסף קלזאן, עמ' 10–11.

גר לא רחוק מ"בית אַלאֶסטַא", וכידוע בבית אַלאֶסטַא הקדימו מאוד להתפלל בערב שבת, וקיבלו שבת מוקדם. לפעמים קרה שהרוח כיבתה את המנורה, ומארי סעיד היה קורא למארי יחיא אלאביץ' שיבוא לסדר, שכן הוא התפלל ב"בית אַלמַסרֶרי", ושם התפללו מאוחר יותר. והיו הליצנים אומרים עליו שהוא "גוי של שבת של בית אַלאֶסטַא".[228]

כשבא מארי סלימאן לבקר את מארי סעיד עזירי בבית עולים, ראה אותו עצוב. אמר לו מארי סלימאן: "תזכור שבני ישראל צעדו במדבר ארבעים שנה עד שהגיעו לארץ הנכספת, ואתה הגעת תוך כמה שעות על גבי מטוס". מארי סעיד חייך וענה לו: "ניחמתנו".

מארי יחיא יצחק־הלוי – מארי יחיא יצחק הרב הראשי של תימן, שעמד בראש הפלג העיקשי, היה קורא על בני משפחתו שעברו למחנה הדרדעי את הפסוק: "שחתם ברית הלוי" (מלאכי ב, ח).[229]

מארי יחיא אלאביץ' – ידוע שמארי סאלם קורח סבל שנים רבות מכאב ראש כרוני. מורו ורבו, מארי יחיא אלאביץ', היה בא לבקרו וכואב את כאבו. מארי סלימאן סיפר לי שמארי יחיא היה אומר לו כל הזמן: "קבל עליך ייסורין".

סעיד סאלם – בשעת נענוע ארבעת המינים מרעידים את הידיים, כמו שכתב הרב צובירי: "כשהוא מוליך וכשהוא מביא, מזעזע ומרעיד בידיו את הלולב ומיניו, כדי להשמיע רשרושו של הלולב ורינוניו".[230] אומנם היו כמה אנשים שהנענוע שלהם היה מיוחד, כמו שכתב הרב קאפח, שכשרצה להביע כיצד יירעד האדם העולה לספר תורה כתב כך: "כמו לולב של צמח משרקי או חיים קארטה (שני אלה היו אומנים להרעיד הלולב בעלייתו ובירידתו,

228 בן־נון, זיכרון יוסף קלזאן, עמ' 11, הערה 16; וראו הרב חמאמי, שו"ת הריב"ד, ב, עמ' קעא, סוף הערה 5. מעשה אבות סימן לבנים, וסיפר לי שמעון בן סעיד שרעבי, שהוא ראה כמה פעמים איך בניו של מארי יחיא אלאביץ' – מארי משה ומארי עזרי היו עוברים בדרכם לבית הכנסת בית אַלמַסרֶרי דרך בית אַלאֶסטַא ונכנסים לעזור למארי סעיד עזירי לסדר את המנורות.

229 והשוו חבשוש יח', שני המאורות, א, עמ' 61.

230 הרב צובירי, אמ"ת ויצ"ב, ב, עמ' תקט.

והיה נענועם שם דבר בעיר)".[231] מארי סלימאן היה מספר לי על סעיד סאלם (שהיה מתפלל יחד איתו בבית אַלכֶּחלַאנִי) שהוא היה "אומן בשְׁענוּן".[232]

על מארי יחיא עבאהל – את מארי יחיא עבאהל, שהיה הדיין בבית הדין של העדה התימנית בירושלים, הכיר מארי סלימאן כשהיה מתפלל ב"בית הכנסת הגדולה"[233] בשכונת נחלת צבי (ובמילים שלו: יְצַלִּי פִּי אלכֶּבִּירַה). לדבריו, מארי יחיא עבאהל היה אומר תמיד לפני התפילה: "שכינתא בגלותא", וטעמו עימו, כי עדיין בית המקדש אינו בנוי.[234]

אהרן מנצורה אַלמְדַּאעִי – אהרן מנצורה היה אחד הכרוזים של צנעא יחד עם סאלם אלגובי (וסלימאן עִמראן, אביו של הזמר אהרן עמרם), שתפקידם היה להודיע הודעות לציבור ולהעיר את הציבור ללימוד ולתפילה וכדו', ועל כן נוסף לשמו הכינוי: אַלמְדַּאעִי.[235] ידוע שאהרן מנצורה היה גם בנאי וקברן,[236] אך מארי סלימאן הוסיף לי שבכלל תפקידו הוא היה גם האחראי לבדוק אם נהרסו המצבות,[237] ושבתחילה לא היו עושים מצבות, רק היו מצביעים על מקום ואומרים: "כאן קבור פלוני". כמו כן סיפר לי כי למארי סלימאן בן מארי יוסף אלקארה הייתה מצבה ארוכה, והיו קבורים תחתיה הוא ובנותיו. כלומר, היו כמה קברים סמוכים שעשו עליהם מצבה ארוכה אחת.

231 הרב קאפח י', רבנים יוצאי תימן, עמ' 1017.

232 "שענון" במשמעות נענוע הלולב והרעדתו (והשוו רצהבי, אוצר לה"ק, עמ' 285, ערך 'שְׁעַנַּן'; ממן, מילון משווה, עמ' 739, ערך 'שענ"ן'). בדור האחרון פה בארץ ראינו בבית הכנסת "שיבת ציון" בקריית־אונו את יוסף בן סאלם דנוך משענן באומנות.

233 כך בלשון בני תימן, בלשון נקבה, בהשפעת הערבית.

234 והעירני הרב יעקב שרעבי, שמא כוונתו לקיבוצי התפילה בעת צרה שנערכו שם.

235 ראו למשל הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 10, הערה 1. על תפקיד המעורר הארכתי בהערותיי על "חיי שלום".

236 יחד עם בני משפחת דַּכַּאן שגם הם עסקו בכך. יש לציין כי בית אלמנצורה קיבלו את ה"חזקה" הזו על חפירת הקברים ממשפחת מִסְך שהיו לפניהם, כמו שכתב הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 248. ויש להעיר כי במקום אחר הזכיר הרב קאפח י' (הליכות תימן, עמ' 264) שאהרן מנצורה היה בנאי ולא ציין שהיה גם קברן.

237 בן־נון, זיכרון חיים צאלח, עמ' 28.

על כמה כינויים בצנעא

בצנעא נהגו להדביק כינויים לשמות משפחה כדי להבדיל בין המשפחות השונות, ואף אנשים פרטיים התכנו בכינויים. חלק מהכינויים היו על שם מקום המוצא, המקצוע של ראש המשפחה, מעשה שהיה, תיאור האדם, תכונת אופי בולטת, ועוד. ברוב הכינויים האלה השתמשו לא רק המון העם, אלא גם תלמידי החכמים המובהקים.

כינויו של מארי חיים בן יהודה חובארה היה "בתולה".[238] מקובל לומר, וכן שמעתי ממארי סלימאן, שכינוי זה הודבק לו בגלל שהיה יפה תואר [=חַאלִי]. אך כבר הזכרתי במקום אחר שמארי חיים בן מוסא צאלח אמר לי שלא כך הם הדברים, שהרי היו עוד רבנים יפי תואר, כמו מארי אהרן הכהן ועוד. אלא פעם הציעו למארי חיים חובארה להתחתן עם גרושה, והוא סירב, כי רצה בתולה, ומאז הודבק לו הכינוי "בתולה".[239]

מארי סלימאן סיפר לי שהיו מכנים את מארי עמרם קורח "אחיתופל", כי כל מי שהיה צריך עצה בא אליו (בתשלום כמובן, ואכמ"ל), כמו שמסופר במקרא על אחיתופל יועץ דוד: "ועצת אחיתפל אשר יעץ בימים ההם, כאשר ישאל [איש] בדבר האֱלהים" (שמו"ב טז, כג).[240] ובהקשר לזה היה מספר גם על סאלם יהודה עראקי, שהוא "בעל עצה כַּבִּיר". שכן גם הוא היה ידוע כאיש נבון ופיקח, שרבים הרבו ליטול ממנו עצה בעניינים שונים, עד שדבק בו הכינוי "עמרם אַלזְגִ'יר" (=הקטן), כלומר שהיה כעין מארי עמרם קורח, שהיה ידוע בפיקחותו ובחוכמתו ובעצותיו הנבונות.

הרב יוסף עראקי הכהן הוסיף לי שמספרים עליו שכשמישהו היה קונה ממנו בסכום של כמה ריאלים (=סכום גדול) וכמה בֶּקַשׁ (=ריבוי של בֶּקֶשׁה, שהיא אחד חלקי ארבעים מריאל, והכוונה לסכום קטן), היו פעמים שהקונה היה מבקש לזקוף לו את כל הסכום כחוב. סאלם יהודה היה רגיל לענות

238 משמעון בן סעיד שרעבי שמעתי שבעיקר התכנה כך על ידי הדרדעים.

239 בן־נון, זיכרון חיים צאלח, עמ' 28.

240 חיים בן יחיא קורח סיפר לי שפעם האימאם קיים כמה ישיבות עם יועציו בעניין מסוים, ולא הצליחו למצוא פתרון. ואז אמר האימאם, כבר הייתי הולך לעִמרַאן קֻרַח [=עמרם קורח] והוא היה מייעץ לי מייד.

בחוכמה: "תפרע לי כעת את הבֶּקַשׁ (=הסכום הקטן), ורק את הריאלים (=הסכום הגדול) תשאיר כחוב". שכן חוב של סכום קטן אדם נוטה לשכוח, אך חוב של סכום גדול נשאר חקוק בתודעתו של האדם, ופחות סביר שישכחהו.

כשמרדו ערביי איי הים (=אַלְזְרַאנִיק)[241] באימאם יחיא, הוא שלח את בנו אחמד להילחם בהם, וכשחזר לצנעא לאחר שניצח אותם קישטו את הרחובות ויצאו לקבל את פניו.[242] מארי סלימאן סיפר לי, כי הוא זוכר שאף סעיד בן מוסא אַלגְּמַל אַלמְשַׁהְרִי [=המשורר] שר לכבודו "יגדל" עם כל הציבור.[243]

הנהגות תימן

א. הרב קאפח כתב כי "מי שפוגש את אבי הנולד, בין שהולד זכר ובין שהוא נקבה, מברכו בברכת 'סימן טוב', אלא שאם הנולד זכר מוסיפים: 'תזכה לראות בתורתו וחופתו ומעשיו הטובים'".[244] ראשית אעיר, כי לא כל זקני תימן זכרו כלל את האיחול: "סימן טוב". אבל מארי סלימאן הדגיש לי, שאם נולדה בת, לא אמרו כלום ולא איחלו שום דבר.[245]

241 "שבט קבילי משבטי ערב, השוכן במערב תימן, שטרם השלים להיכנע לשלטון המלך" (הרב גמליאל, היהודים והמלך, א, עמ' 30); "זראניק הוא שם שבט היושב בשפלת תימן שבחוף ים סוף" (טובי, יהודי תימן, עמ' 137, הערה 25). ויש להעיר כי חבשוש יח' (משפחת חבשוש, א, עמ' 432) כתב: "שבט אלזראניק מושבם מזרחית לתימן, ליד חופי הים האדום", ויש לתקן: "מערבית לתימן", כמו שכתב הוא עצמו במקום אחר (חבשוש יח', שני המאורות, ב, עמ' 115).

242 כך גם כתב הרב יוסף קורח ב"חיי שלום" (טרם פורסם). וכן כתב בשמו הרב קאפח א', בנן של קדושים, עמ' 192.

243 גם הרב קאפח א' (שם) כתב: "ובפיהם שירת 'יגדל א־לוהים חי' במנגינת החגים", אך לא הזכיר את המשורר סעיד אלגמל. יש להעיר כי שירת הפיוט "יגדל א־לוהים חי" כאות כבוד והוקרה למשלחת חשובה או לאדם חשוב הייתה נפוצה אצל בני תימן, ואכמ"ל.

244 הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 160.

245 וכן אמר לי עזרא בן יוסף עראקי (אַלמְקַצֵּץ).

ב. כידוע בצנעא היו עורכים את ברית המילה בחצות היום.[246] מארי סלימאן אמר לי שתפילת מנחה התפללו בבית הכנסת כרגיל, ולא כמו שנוהגים היום להתפלל יחד במקום הברית.

ג. בתימן, כשהיו שואלים מישהו בן כמה הוא, אפילו אם היה יודע, לא היה עונה (כנראה מפני עין הרע), אלא היה אומר: "בן היום שלי [=אִבּן יַומִי]".[247]

ד. תלמידי החכמים בתימן, ואלו שידעו הלכה, בירכו שהחיינו על בגד חדש[248] (אבל לא בירכו "מלביש ערומים" בשעת הקנייה או בשעת הלבישה הראשונה)[249] וכן בירכו שהחיינו אפילו על ציצית חדשה.[250] כך גם בסעודת חינוך הבית בירכו שהחיינו.[251]

246 הרב צובירי, אמ"ת ויציב, א, עמ' תרסח; הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 165.

247 מהרב עזרא קורח שמעתי שאימו, מַלכָּה אחות מארי סלימאן קארה, הייתה עונה: "אַלחְסַבּ עִנדּ אַלַּלה", כלומר החשבון אצל הקב"ה.

248 מבחינה הלכתית, ברמב"ם (הלכות ברכות, פרק י', הלכה א) נפסק שמברך שהחיינו על קניית כלים חדשים. וכן מפורש בשולחן ערוך (אורח חיים, סימן רכג, סעיף ד), שמברך שהחיינו בשעת הקנייה. הערת נריה נהארי.

249 מרן הוסיף על פי הראשונים בשם הירושלמי לברך "מלביש ערומים" בשעת לבישה בלבד. וכבר העיר הרב בן־משה (סביב לשולחנך, שם, ד"ה וכשילבש) שלא נהגו בזה כמרן. הערת נריה נהארי. והעירני ידידי חננאל נהארי לדברי רצהבי (יהודי תימן, עמ' 115) שכתב כך: "'ברוך מלביש ערומים – הלובש בגד חדש מברך ברכה זו, לאחר שמברך ברכת שהחיינו, בלי שם ומלכות. בשרעב – בשם ומלכות".

250 ברכת שהחיינו על ציצית חדשה מבוארת ברמב"ם (הלכות ברכות, פרק יא, הלכה ט), ככל מצווה שהיא קניין לאדם. ומרן בשולחן ערוך (אורח חיים, סימן כב, סעיף א) פסק לברך על טלית חדשה שהחיינו, מהטעם שלא מסתבר שחיוב ברכת שהחיינו על טלית יהיה פחות מחיובו בקניית כלים חדשים. הערת נריה נהארי.

251 כך נפסק ברמב"ם (הלכות ברכות, פרק י', הלכה א) ושולחן ערוך (אורח חיים, סימן רכג, סעיף ג), וראו שם מה שכתב הרב בן־משה בסביב לשולחנך, ד"ה בית חדש. הערת נריה נהארי. וראו הרב חמאמי (מנחת אברהם, עמ' קן, ובהערה 50) שציין בשם הרב יוסף קאפח לברך גם "הטוב והמטיב".

ה. מארי סלימאן אמר לי שהוא לא זוכר שהיו באים לבית הקברות ומברכים "אשר יצר אתכם בדין".[252]

ו. ממארי סלימאן שמעתי שקבלה ביד התימנים שהכינים שהיו במצרים הם הנקראים חֲלַאם (נראה שזהו טפיל תת עורי ממשפחת קרדית הסקביאס). כינים אלה היו מגיעות מהגמלים, נכנסות מתחת העור, והיו מוציאים אותם עם מחט מלובנת.[253]

ז. מארי סלימאן סיפר לי שגם הוא השתתף באמירת התהילים בלילות שבת בבית הכנסת בית אלשיך. וכשתיאר לי את קריאת התהילים שם, אמר שאת התהילים היו קוראים בקול רם, והבולטים בקולותיהם הרמים היו: משה חבשוש, יוסף בדיחי, ותנעמי.[254]

ח. כידוע היו מתחים בין אנשי צנעא לאנשי שאר מחוזות, ובפרט הייתה היבדלות מאנשי שרעב שהגיעו לצנעא – מאחר שלבושם ומבטאם היו שונים. מארי סלימאן סיפר לי שהיו כאלה שלא היו נותנים לשרעבים שהזדמנו לצנעא לקנות מברך בספר התורה.[255]

ט. פעם כשביררתי איתו על מנהגו בקשירת הציצית, ענה לי כמו כל זקני צנעא, שהעיקשים בצנעא קשרו על פי רוב הוי"ה, ורק הדרדעים הקפידו לקשור חוליות דווקא, כדעת הרמב"ם. כמו שאר חבריו, גם הוא הוסיף:

252 וזאת אף שנפסקה הלכה להדיא ברמב"ם הלכות ברכות, פרק י, הלכה יב; ובשולחן ערוך אורח חיים, סימן רכד, סעיף יב. הערת נריה נהארי. והשוו מה שכתב ידידי הרב אשואל (ברכת משה, עמ' שמ–שמא, הערה לז, ד"ה וזמן ברכה): "אולם בתימן לא היו רגילים בברכה זו כלל, אע"פ שנתחדשו קברים, כך השיב מו"ר הגאון זצ"ל [=מורנו ורבנו הרב יוסף קאפח] בשיעורו".

253 בן־נון, זיכרון חיים צאלח, עמ' 10, הערה 49. כנגד 'קבלה' זו, ראו את השערתו של חבשוש יח' (חיי הילד בתימן, עמ' 129) בדבר מכת הכינים במצרים.

254 בן־נון, זיכרון חיים צאלח, עמ' 9, הערה 42. לעת עתה לא הצלחתי לזהות את האנשים האלה בוודאות. אולם משמעון בן סעיד שרעבי שמעתי שבשנים האחרונות בעלי הקולות היו: אהרן בן לוי מדינה ומוסא בן שמעון שחב.

255 והשוו לזה מה שסיפר חיים שלומי־אכלופי (בתוך: שלומי־אכלופי, אמרתי אעלה, עמ' 180) כיצד נזדעק מארי סעיד עזירי כששמע שהיו שסירבו להזמין את רבם של יהודי בֻּרַט מצפון תימן לקרוא בספר תורה.

"פעם כשהיינו רואים מישהו עם חוליות כמו הרמב"ם, זה היה סימן היכר שהוא דרדעי. היום זה נהיה באופנה...".[256] וכמובן שהוא עצמו הקפיד לקשור קשר הוי"ה.

י. לדבריו חתכו את פתילי הציציות ב"מֶקַץ" [=במספריים] ולא חששו.[257]

אמרות כנף שנונות

מארי סלימאן היה אדם שנון וחד כתער ובעל חוש הומור דק. כמו שהזכרתי לעיל, לכל סיטואציה הוא היה מגיב בפסוק או באמרת חז"ל קולעת, שלא תמיד השומע הבין את פשרה ואת הקשרה, למשל "פסקי הראש", "וקרעים תלביש נומה", "ותורתך בתוך מעי", "הַנֵּי מוּלַיְתָא דְּבֵי בֵּירֵי וּדְבֵי נָרֵשׁ אַזְקְנוּךְ", ועוד. להלן אזכיר מעט מפניני לשונו:

"עליך נאמר 'וקרעים תלביש נומה', שאתה לומד קרעים קרעים" – בשעה שביררתי עם זקני תימן וחכמיה את מסורת הקריאה בשישה סדרי משנה, עברנו עליהם לפי הסדר מתחילת ברכות עד סוף עוקצין. אך לפעמים תוך כדי לימודיי והשוואותיי הייתי נתקל בעוד מילים שהיה חשוב לי לבררן, ולכן הכנתי לי רשימות של מילים ללא כל סדר מסוים, ואיתן באתי לפני הזקנים. כך נמצא שבשתי דקות ביררתי גרסת מילה מרש"י על התורה, לאחריה מילה ארמית מהגמרא שלמדנו בישיבה, ולאחריה מילה ממשנה ממסכת אחת, עוד מילה ממדרש רבה, ולאחריה מילה ממסכת אחרת וכדו'.

במקום אחר[258] ציינתי שהרב צובירי השתעשע מהקפיצות מכאן לשם, וכל פעם היה אומר לי: "אתה מזכיר לי את כל התורה כולה". ושם הזכרתי

256 בן־נון, זיכרון יוסף קלזאן, עמ' 13. במקום אחר אפרסם את הנתונים והעדויות שאספתי מאת חכמי צנעא על קשירת הציצית בטלית של חול (שהיו מהם שחילקו בין טלית של שבת לטלית של חול שבה הם קשרו רק חוליות), בטלית של שבת וכדו'. שם אציג שקשירת הציצית הייתה אחת מנקודות המחלוקת שהגיעו עד לאימאם.

257 וכן הורה הרב יוסף קאפח (בתוך: הרב אשואל, חמש תשובות, עמ' לג, ובהערה ג). לאפוקי מדעת האחרונים האוסרים, ראו למשל משנה ברורה סימן יא, סעיף קטן סא. ובשתילי זיתים כתב בשם שיירי כנסת הגדולה: "וראיתי בני עלייה נזהרים בזה", ומהרי"ץ כתב: "והנזהר בזה תבוא עליו ברכה מהא־ל, אכ"ר". הובאו דבריהם גם בתוך: הרב בן־משה, זית רענן, סימן יא, סעיף קטן לד.

את מארי סלימאן קארה, שלא הבין כיצד ניתן ללמוד ככה, והיה אומר לי: "עליך נאמר 'וקרעים תלביש נומה' (משלי כג, כא), שאתה לומד קרעים קרעים". על דרך הגמרא: "אמר רבי זירא, כל הישן בבית המדרש, תורתו נעשית לו קרעים קרעים, שנאמר וקרעים תלביש נומה" (סנהדרין דף עא ע"א).

"השכחה מצויה" – דרכם של אנשים כשהם רוצים להיזכר בעניין מסוים הם אומרים בינם לבין עצמם: "אתה חונן לאדם דעת". אולם מארי סלימאן תמיד היה אומר: "שכחה מצויה".

"מאן דלא ביה – לא ביה" – תרגום מילולי: מי שאין לו את זה – אין לו את זה. כלומר, לא יעזור לו כלום. כך היה מתבטא מארי סלימאן על אדם לא יוצלח שאין לו תקנה.

"עוּדִי עֲלַא מַא הוּ" – תרגום מילולי: מקל (מעץ) כמות שהוא. כלומר, חומר גלם שאינו מעובד. כך התבטא מארי סלימאן כלפי אנשים מרובעים שלדעתו לא התפתחו.

"צַוּרַע" – תרגום מילולי: סוג של אבן קשה, אבן צור, חלמיש,[259] בזלת שצבעה כחול.[260] כפי שביאר לי שמעון בן סעיד שרעבי, היה קשה לסתת את האבן הזו, ולכן לא יכלו להשתמש בה לבניין הבית, ועשו בה שימוש רק ליסודות הבית (=אַלמָוַאתְ'ר).[261] בהשאלה השתמש מארי סלימאן במונח זה על אדם קשה קליטה או אדם העומד על שלו (מה שנקרא: "ראש בקיר").

"דרומית מזרחית, מזרחית צפונית, צפונית מערבית, מערבית דרומית" – משפט זה מופיע במשנה (זבחים ה, ג), ונאמר בסוף סדר התיקון לפני תפילת

258 בן־נון, זיכרון הרב צובירי, עמ' 339; והשוו בן־נון, מבוא למנוה"מ, עמ' 71 (שם ביארתי את הנימוק לשיטת עבודתי).

259 וכן כתב פיאמנטה, מילון תימני, ב, עמ' 290, ערך 'صورع'. אגב אעיר כי כבר במקרא מצאנו את השמות צור וחלמיש בשתי צלעות תקבולת: ההפכי הצור אגם מים / חלמיש למעינו מים (תהלים קיד, ח).

260 משולם, מפאתי תימן, עמ' 18, 65.

261 ובלשון יחיד: יסוד = מַוּתְ'ר (הרב קאפח י', הליכות תימן, עמ' 195). וראו משולם, מפאתי תימן, עמ' 25.

שחרית (בשאמי הן בחול הן בשבת, ובבלדי בעיקר בשבת). שם עוסקת המשנה במתן הדם על ארבע קרנות המזבח: קרן ראשונה: דרומית־מזרחית, קרן שנייה: מזרחית־צפונית וכן על זו הדרך. במשפט הזה השתמש מארי סלימאן כשהיה מחפש ספר ולא מוצא, ולפי דבריו "עשו לו סדר" בספרים, ואת הספרים שהיו בצד דרום העבירו למזרח, ואת אלה שבמזרח העבירו לצפון וכו'.

"רִבִּי זְרִיקָא" – זהו שמו של אמורא המופיע לרוב בתלמודים ובמדרשים. בשם זה היה קורא מארי סלימאן לכל רופא באשר הוא, על שם הזריקה המאפיינת את הרופא.

"הוא יְחֵב לחש וחזרה" – תרגום מילולי: אוהב לחש וחזרה. הכוונה כמובן לתפילת שמונה עשרה בשחרית, מוסף ומנחה, שבבית הכנסת קודם היחיד אומרה בלחש ולאחר מכן שליח הציבור כופלה בקול רם. פעם אדם מסוים שלח נער לקנות לחם, והנער חזר עם לחם מסוג אחר, ואותו אדם שלחו שוב להחליף את הלחם ללחם המבוקש. מארי סלימאן שהיה עד למחזה הפטיר באוזניי: "הוא יְחֵב לחש וחזרה", כלומר במקום שילך בעצמו פעם אחת, הוא אוהב לעשות כל דבר פעמיים.

"ותורתך בתוך מעי" – פסוק זה מופיע בתהלים מ, ט. במילים אלה השתמש דוד המלך כדי להביע את הרעיון שדברי התורה שמורים על לוח ליבו, וכעין מה שנאמר במקום אחר: "הט אזנך ושמע דברי חכמים [...] כי נעים כי תשמרם בבטנך" (משלי כב, יז–יח). פעם באתי למארי סלימאן לקרוא לפניו תהילים (כמו שהזכרתי לעיל) ומצאתיו שהוא מכין מרק. אמרתי לו שאני אמתין עד שהוא יסיים, מארי סלימאן השיב לי מייד: "לא. תקרא את התהילים עכשיו, ואנחנו נערבב את המרק ביחד, לקיים מה שנאמר 'ותורתך בתוך מעי'". כלומר, טעם התהילים ייספג במרק, וכך ייכנס למעיו.[262]

262 מידידי ד"ר אריאל מלאכי שמעתי שהיו אומרים בהלצה שפסוק זה – "ותורתך בתוך מעי", נאמר על ידי התולעים, שהיו אוכלות את ספרי הקודש, וכעת התורה בתוך מעיהן פשוטו כמשמעו.

"הוּא מְבַּיִּת אַלגֶ֫כַּיף" – על אדם שהוא בעל גאווה היו אומרים שיש לו "עאן כפופה",[263] ותוך כדי אמירה מניחים את אצבע יד ימין לצד האף כשהיא כפופה מעט כלפי חוץ (ושאר האצבעות מקופלות לאגרוף), כדי לסמן שאַפּוֹ למעלה. הנחת האצבע באופן זה לצד האף יוצרת צורה של האות ע.[264] כשמארי סלימאן רצה לומר על מישהו שהוא בעל גאווה, היה עושה משחק מילים ואומר: "הוּא מְבַּיִּת אַלגֶ֫כַּיף", כלומר הוא ממשפחת "אַלגֶ֫כַּיף" (בעלי העאן הכפופה).[265]

פתגמים

כדרכם של בני תימן (ובעיקר של בנות תימן) גם מארי סלימאן היה משתמש בפתגמים תימניים עממיים כדי להביע כל מיני עניינים. להלן שלושה פתגמים ידועים שרשומים אצלי משמו:

"צַאחֶבּ[266] אַלמְהַרַתַּין – כַּדַ'אבּ" – תרגום מילולי: בעל שתי אומניות – שקרן. כלומר, אדם לא יכול להיות מושלם בשתי עבודות אלא רק באחת מהן, לכן אל תאמין למי שאומר שהוא בעל מקצוע מומחה גם בזה וגם בזה.[267]

263 אותיות כנפ"צ המצעיות נקראות: כאף כפופה, נון כפופה, צאד כפופה, פא כפופה.

264 פלא גדול שאהרן עמרם לא הכיר את המושג לאשורו, ובשמו נכתב (בתוך: ממן, מילון משווה, עמ' 545, ערך 'עא"ן כפופה') בדיוק ההפך: "עא"ן כפופה – עי"ן כפופה על משקל כ"ף ופ"א כפופות; רמז לעין מושפלת, למבט מושפל, לענווה".

265 שמא יש כאן גם משחק מילים מ"בִּיר אַלגֶ֫כַּיף" (בכ"ף רפה), שהייתה באר מפורסמת ליד ד'מאר.

266 כך מבטאים בצנעא. במקומות אחרים: צַאחְבּ.

267 גויטיין, ימניקה, עמ' 94, מס' 639; חבשוש ט', פתגמי תימן, מס' 1507; יעקב, אלגדס, עמ' 157, הערה 4. בדומה לזה ראו יצהרי, אוצר המשלים, ב, עמ' 137: "צַאחְבּ אַלחֶרפַּתַּין – כַּדַ'אבּ". שמעון בן סעיד שרעבי ביאר לי באופן מעט שונה – אדם שיש לו שני מקצועות, תופס עבודה אחת וכשמזמינים אותו לעבודה אחרת הוא דוחה את הראשון ועובר לשני, ונמצא שקרן. אומנם בפועל אצל התימנים נפוץ שאדם עוסק בכמה מקצועות (מה שנקרא תופעת "נדידת המלאכות"), כמו שציין גויטיין שם, וכן כתבתי בתוך: בן־נון, זיכרון חיים השאש, עמ' 4, הערה 19.

"קֵבַאלִי חֲרִיוֵה. יַין הִיא. לַומֶה יְמוּת זַוגְהֵא" – זהו דו־שיח בין שדכן לבחור רווק. תרגום מילולי: יש לי כלה. איפה היא? [נחכה] עד שימות בעלה". במשפט זה השתמשו כדי לומר: אלו דברים שלא באו לעולם, ומגוחך לעסוק בהם עתה.[268]

"צַלִּי עֲלַא אלנֻבִּי אַלחַאצִ'ר" – תרגום מילולי: התפלל אל הנביא המצוי כעת. כלומר תתמקד במה שנמצא לפניך, ואל תתעסק במה שאין.[269] וכן מקובל בפי זקני תימן לומר: "תפוס את המצוי והשלך את הנעלם".[270]

* * *

כשחלה את חוליו האחרון שלא קם ממנו, הלכתי לבקרו בבית החולים כמה פעמים. מארי סלימאן היה חלוש וכאוב, אך עדיין צלול וחד כתער, טעמו בו וריחו לא נמר. מסרתי לו דרישת שלום וברכת רפואה שלמה לבקשת אדם שהוא לא הסתדר איתו בשנים האחרונות לחייו. חשבתי שכעת, על מיטת חוליו, ייכמרו רחמיו ואולי אצליח לעשות השלמה ופיוס ביניהם. אולם תגובתו של מארי סלימאן היה חותכת: "לא הן ולא שכרן".

לאחר מכן סיפר לי בכאב כמה הוא סובל, והוא אינו מבין בעוון מה גזר עליו הקב"ה את הייסורין האלה. ניסיתי לומר לו שאין זה מחייב שהייסורין האלה באים על עוון, אולי אלה הם ייסורין של אהבה, שהקדוש ברוך מייסרו לרוב אהבתו. מארי סלימאן ענה לי מיניה וביה: "אלה תנחומים של הבל. איך יהיו ייסורין של אהבה, והלוא איני יכול ללמוד?!...".[271]

ביום שבת קודש, בתאריך כ"א בתמוז תשס"ז (07.07.2007), ניצחו אראלים את המצוקים ומארי סלימאן נתבקש לבית עולמו בשיבה טובה כשהוא בן 89–90, וחבל על דאבדין ולא משתכחין.

268 ובדומה לזה רגילים לומר: יוֹלַד וּנסַמְיֵה [שהוא קיצור של המשפט: אַוַל יוֹלַד וַארגַע נְסַמְיֵה או לְוֹמֶא יוֹלַד וּנסַמְיֵה], כלומר קודם יוולד [התינוק], ורק אחר כך נקרא לו שֵׁם.

269 גויטיין, ימניקה, עמ' 95, מס' 652 (המשמעות השנייה).

270 השוו צדוק מ', מחשבת ישראל, עמ' 68; יצהרי, חיים סוערים, עמ' 135.

271 על הגדרת ייסורין של אהבה ראו את הדעות השונות בברכות דף ה ע"א.

פ"נ
ר' שלמה קאדן
בן שלמה ונעמי זצ"ל
תלמיד חכם
ואיש ספר
נלב"ע בשיבה טובה
בשבת קודש
כ"א בתמוז תשס"ז
ת. נ. צ. ב. ה.

נספח א – ספר התורה של משפחת קארה

ספר התורה שהיה ברשות מארי סלימאן קארה
כל הזכויות שמורות לד"ר אסתר מוצ'בסקי־שנפר (מוזאון ישראל)
פורסם בתוך: מוצ'בסקי־שנפר, יהודי תימן, עמ' 156

ברשותו של מארי סלימאן היה ספר תורה קטן של המשפחה שהיה בבית הכנסת בית אַלכַּחלַאנִי. מסתבר שאת ספר התורה לא העלה מארי סלימאן כשעלה ארצה בשנת 1944, אלא בני משפחתו (אביו ואחיו) העלוהו איתם כשעלו לארץ בעלייה הגדולה. מארי סלימאן הכניס את ספר התורה לבתי הכנסת שבהם התפלל.

לספר התורה הקטן הזה תיק מהודר בגובה 50 ס"מ, המעוטר במוטיב פרחוני בצביעה עדינה. כמו כן בין השטרות שהביא איתו מארי סלימאן מתימן נמצא דף שמשני עבריו נכתבו שני שטרות בהפרש של שלוש שנים.[272] השטרות נכתבו בידי מארי סלימאן בן מארי יוסף קארה,[273] וכמובן שזו הסיבה שלא נזכר תואר כבוד לפני שמו. מהשטרות עולה הסיפור הבא:

יהודי בשם סלימאן פנחס היה חייב למארי סלימאן [בן מארי יוסף] קארה 23 ריאל, והשאיר לו בתורת פיקדון ספר תורה עם תיקו ורימוניו בשווי 15 ריאל, ועוד כמה ספרי דפוס כנגד החוב של שמונת הריאל

272 את כל השטרות שהיו בביתו של מארי סלימאן צילמתי, ביניהם הכתובה של דודתו נצ'רה אשת מארי חיים כסאר, הצוואה של מארי סלימאן בן מארי יוסף קארה (שפרסם גימאני, שטר הצוואה) ועוד. העמוד הראשון של השטר שלפנינו צולם בהקטנה אצל מוצ'בסקי־שנפר, יהודי תימן, עמ' 156 (ללא תעתיק ותרגום).

273 כפי שהסב את תשומת ליבי הרב יעקב שרעבי.

הנותרים. הם סיכמו ביניהם שאם סלימאן פנחס לא ישלם את החוב עד חג הסוכות הבא, ספר התורה יהיה קנוי לו מעכשיו במחיר 15 ריאל, והספרים יימכרו לפי הערך שלהם באותו היום ומהסכום שיתקבל ינוכו שמונת הריאלים הנותרים. בסופו של דבר לא שילם סלימאן פנחס את חובו, ולכן ספר התורה עבר לרשות מארי סלימאן קארה, והספרים הנ"ל יחד עם עוד חומשים גדולים (שכנראה נוספו לאחר מכן) נמכרו במחיר 27 ריאל. לאחר שמארי סלימאן ניכה את שמונת הריאל, הוא היה צריך להחזיר לסלימאן פנחס 19 ריאל. מארי סלימאן החזיר לו 20 ריאל, וסלימאן פנחס נשאר חייב לו ריאל אחד.

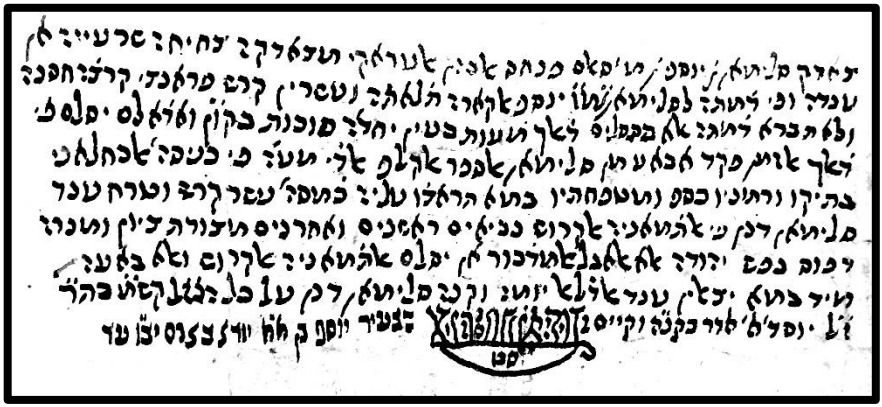

תצלום השטר העוסק בהסדר תשלום חוב, ובו נכתב שספר התורה ישמש כעירבון על ההלוואה
באדיבות מארי סלימאן קארה

והינה נוסח השטר:

צאדק סלימאן ן' יוסף ן' מ' סאלם פנחס אלכהן אלעראקי מצאדקה צחיחה שרעייה אן ענדה ופי ד'מתה לסלימאן ן' מ"ו יוסף אלקארה ת'לאתה ועשרין קרש פראנצי קרצ'ה חסנה ולא תברא ד'מתה אלא בתסלים ד'אלך מעות בעין יחדה סוכות בקו"ן ואד'א לם יסלם פי ד'אלך אלזמן פקד אבאע מן סלימאן אלספר אלקלף אלד'י מעה פי כניסה' אלכחלאני בתיקו ורמוניו כסף ומטפחתיו במא תראד'ו עליה כ'מסה עשר קרש וטרח ענד סלימאן דנן

פי אלת׳מאניה אלקרוש[274] נביאים ראשנים ואחרנים מצודת ציון ומנרה דפוס נפש יהודה אלא אלאגל אלמד׳כור אן יסלם אלת׳מאניה אלקרוש ואלא באעה מיד במא יצאלין ענד אלד׳לאל יומה וקנה סלימאן דנן על כל הנז״ל קש״מ כת״ר (זא״ל) [ז״ל] יום ד׳ א׳ אדר בקנ״ה וקיים.

הצעיר יחיא ן׳ שלום הכהן יצ״ו ס״ט

הצעיר יוסף בן א״א יודא צארם יצ״ו עד

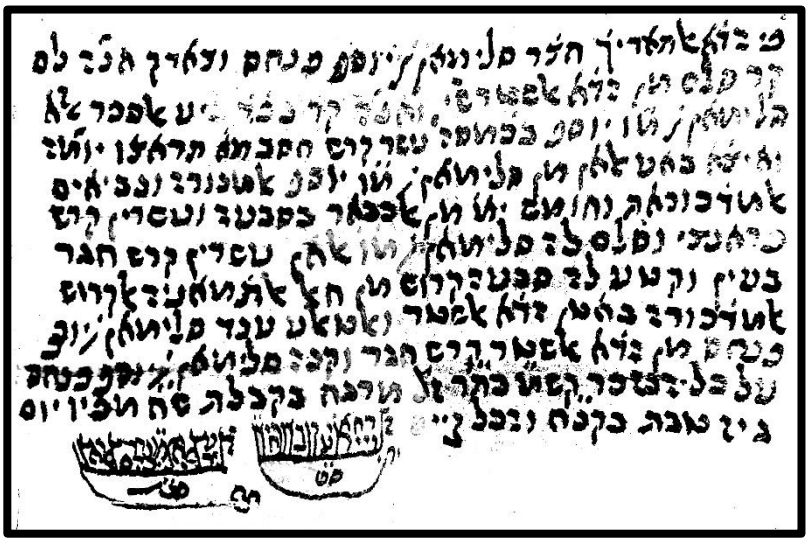

תצלום השטר העוסק בהסדר תשלום חוב, ובו נכתב שספר התורה ישמש כעירבון על ההלוואה
באדיבות מארי סלימאן קארה

וכעבור שלוש שנים נכתב בגב השטר:

פי הד׳א אלתאריך׳ חצ׳ר סלימאן ן׳ יוסף פנחס וצאדק אנה לם קד סלם מן הד׳א אלשטר שי ואנה קד נפ׳ד׳ ביע לספר אלא סלימאן ן׳ מ״ו יוסף בכ׳מסה עשר קרש חסב מא תראצ׳ו יומה ואיצ׳א באע אלאן מן סלימאן ן׳ מ״ו יוסף אלמנורה ונביאים אלמד׳כוראת וחומש י״מ מן אלכבר בסבעה ועשרין קרש פראנצי וסלם לה סלימאן ן׳ מ״ו אלאן עשרין קרש חגר בעין

274 "בתימן מבטאים את הקוף כגימל, ולכן כותבים במקום 'גרוש' 'קרוש', ונקרא גם ריאל" (הרב קאפח י', דופי הזמן, עמ' 747, הערה 49).

וקטע לה סבעה קרוש מן חאל אלת׳מאניה אלקרוש אלמד׳כורה באטן הד׳א אלשטר ואלטאלע ענד סלימאן ן׳ יוסף פנחס מן הד׳א אלשטר קרש חגר וקנה סלימאן ן׳ יוסף פנחס מן הד׳א אלשטר קרש חגר וקנה סלימאן ן׳ יוסף פנחס על כל הנזכר קש״מ כת״ר ז״ל מרגח בקבלת ש״ח מפיו יום ג יז טבת בקנ״ח והכל קיים.

הצעיר יחיא ן׳ יעקוב צאלח יצ״ו
הצעיר צאלח ן׳ מ״ו אברהם צאלח יצ״ו

והינה תרגום השטרות לעברית:

הודה סלימאן בן יוסף בן מורנו סאלם פנחס הכהן עראקי הודאה ברורה חוקית, שברשותו ובאחריותו [חוב] לסלימאן בן מורנו ורבנו יוסף קארה עשרים ושלושה ריאל צרפתי הלוואה טובה [=מעשה חסד]. ולא ייפטר מאחריותו אלא בתשלום אותן המעות בעין עד סוכות [שנת] בקו״ן [לשטרות, ה׳תר״ה ליצירה, 1844]. ואם לא ישלם באותו הזמן, הרי כבר מכר לסלימאן הספר הקלף שברשותו בבית הכנסת אלכחלאני בתיקו וברימוני הכסף שלו, ובמטפחותיו במה שהסכימו עליו חמישה עשר ריאל. והניח אצל סלימאן דנן בשמונת הריאל [הנותרים], נביאים ראשונים ואחרונים [עם הפירוש] ״מצודת ציון״, ומנורה [כלומר הספר ״מנורת המאור״] דפוס [עם הפירוש] ״נפש יהודה״ עד הזמן הנזכר, אם ישלם את שמונת הריאל. ואם לאו, ימכור אותו מייד במחיר הזול באותו יום. וקנה סלימאן דנן על כל הנזכר לעיל קניין שלם מעתה כתקנת רבותינו זיכרונם לברכה.

יום ד׳ א׳ אדר בקנ״ה [לשטרות, ה׳תר״ד ליצירה, 21.02.1844], וקיים.

הצעיר יחיא בן שלום הכהן יצ״ו ס״ט
הצעיר יוסף בן אדוני אבי יודא צארם יצ״ו עד

תרגום גב השטר:

בתאריך הזה הופיע סלימאן בן יוסף פנחס[275] והודה שהוא לא שילם מהשטר הזה כלום, ושהוא כבר ביצע מכירת הספר אל סלימאן בן מורנו ורבנו יוסף בחמישה עשר ריאל לפי מה שהסכימו באותו יום. וגם מכר עכשיו לסלימאן בן מורנו ורבנו יוסף את המנורה והנביאים הנזכרים וחומש י' מפרשים[276] מהגדולים, בעשרים ושבעה ריאל צרפתי. ושילם לו סלימאן בן מורנו ורבנו עכשיו עשרים ריאל כסף בעין, וניכה לו שבעה ריאל מתוך שמונת הריאל הנזכרים בתוך השטר הזה. והעולה [מהאמור לעיל שנשאר חוב] אצל סלימאן בן יוסף פנחס מהשטר הזה ריאל כסף. וקנה סלימאן בן יוסף פנחס מהשטר הזה [חוב של] ריאל כסף. וקנה סלימאן בן יוסף פנחס על כל הנזכר קניין שלם מעתה כתקנת רבותינו זיכרונם לברכה מוכרע בקבלת שבועה חמורה מפיו.

יום ג' י"ז טבת בקנ"ח [לשטרות, ה'תר"ז ליצירה, 05.01.1847], והכול קיים.

הצעיר יחיא בן יעקוב צאלח יצ"ו

הצעיר צאלח בן מורנו ורבנו אברהם צאלח יצ"ו

275 ייתכן שאביו של סלימאן נקרא יוסף בן פנחס, וייתכן שהוא נקרא יוסף ממשפחת פנחס. אם נאמר כאפשרות השנייה נמצינו למדים שמשפחת הכהנים "בית פנחס" הזו היא ענף אחד השייך בעיקרו למשפחת עראקי. עניין זה כבר מצאתי בכתובת שנכתבה בתחילת מסכת יבמות מהתלמוד הבבלי שהייתה ברשות פנחס בן שמעון [בן פנחס] ממשפחת פנחס [כהן], ירושה מזקנו פנחס בן יחיא: "לעולם יכתוב אדם שמו על ספרו שלא יבא אחד מן השוק ויאמר שלי הוא. לכן כתבתי שמי על זה הספר אני הקל והצעיר פנחס ן' יחיא ן' הרון ן' אברהם אלכהן אלעראקי יצ"ו [...]". ויש לציין כי משום מה בתחתית הכתובת חתום מארי פנחס בן מארי חיים קורח. כאן המקום להודות לר' שמעון כהן ה' ישלח לו רפואה שלמה, שיידע אותי על הכתובת הזו, ולשאר בשרו דניאל בר־עוז, שטרח לצלם את כל כתבי היד של משפחתו המורחבת.

276 חומשים אלו נשארו ברשות מארי סלימאן קארה עד לפטירתו, והם נזכרו בצוואתו. ראו גימאני, שטר הצוואה, עמ' 91.

ד"ר מוצ'בסקי־שנפר שריאיינה את מארי סלימאן,[277] הגיעה לספר התורה הזה, צילמה אותו ותיארה את תיקו המהודר. היא עמדה על כך שזהו התיק היחיד (בינתיים) שיש לנו מידע על שנת ייצורו, שכן מארי סלימאן מסר לה שברשותו מסורת בעל פה שהתיק נוצר כחמישים שנה לפני התאריך המצוין בשטר. כלומר התיק יוצר בשלהי המאה השמונה־עשרה.

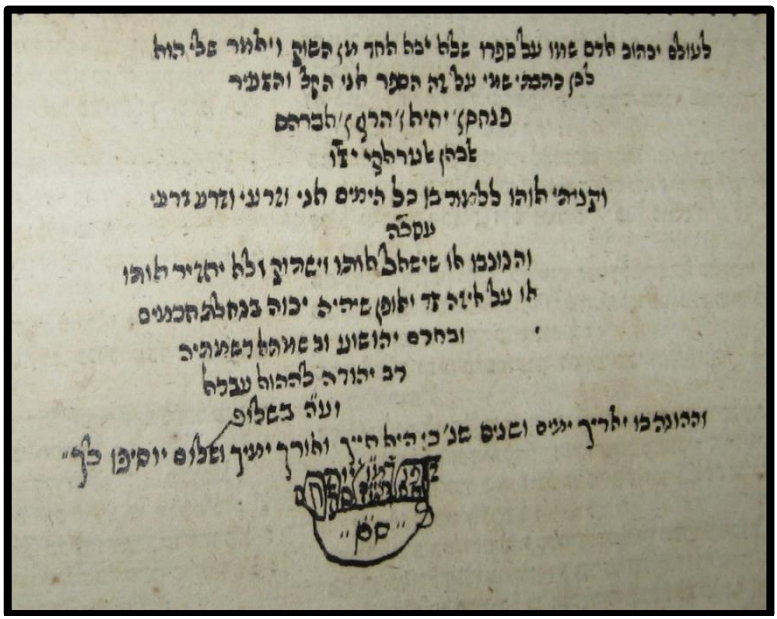

לעולם יכתוב אדם שמו על ספרו שלא יבא אחד מן השוק ויאמר שלי הוא. לכן כתבתי שמי על זה
הספר אני הקל והצעיר פנחס ן' יחיא ן' הרון ן' אברהם אלכהן אלעראקי יצ"ו
וקניתי אותו ללמוד בו כל הימים אני וזרעי וזרע זרעי עסכ"ה [=עד סוף כל הדורות].
והגונבו או שישאל אותו וישתוק ולא יחזיר אותו או על איזה צד ואופן שיהיה, יכוה בגחלת חכמים
ובחרם יהושוע ובשמתא דשמתיה רב יהודה להההוא עבדא וע"ה [=ועם ה'] בשלום.
וההוגה בו יאריך ימים ושנים, שנ'[אמר] "כי היא חייך ואורך ימיך ושלום יוסיפו לך".
הצעיר פנחס ן' מ"ו חיים ן' יוסף קרח ס"ט [=סְיָן טִין, כלומר רפש וטיט].

צילם: דניאל ברעוז

277 אגב, אביבה קליין־פרנקה סיפרה לי שאף היא ריאיינה את מארי סלימאן, כפי שציינה במאמרה (קליין־פרנקה, הכלכלה, עמ' 50). שמועות הלכתיות משמו, שבירירתי עבור ידידי הרב אברהם בן־משה, פזורות בשני חיבוריו על "שתילי זיתים" ("זית רענן" ו"סביב לשולחנך").

נספח ב – שושלת הענף של בית סלימאן קארה

0.1 צאלח קארה

1.1 מארי סאלם קארה

2.1 מארי יוסף קארה

3.1 מארי סלימאן קארה

3.2 מארי יחיא קארה

4.1 מאיר קארה

4.2 רפאל קארה

4.3 ברוך קארה

4.4 מבורך קארה

3.3 מארי אברהם קארה

4.1 צאלח קארה

5.1 יהודה קארה

5.2 יחיא קארה

6.1 סלימאן קארה

7.1 מארי סלימאן (=שלמה) קארה

7.2 מַלכָּה אשת מארי יוסף קורח

7.3 חמאמה (=יונה) אשת מארי יחיא אלשיך

7.4 הרב שלום קארה

7.5 שמעה אשת עזר רצאבי

7.6 אהרן קארה

7.7 יצחק קארה

6.2 ישראל קארה

6.3 נצ'רה (=אורה) אשת מארי חיים כסאר

6.4 פנחס קארה

6.5 זהרה (=שרה) אשת שֵׁכֵר בן מארי יחיא אלשיך

4.2 יוסף קארה

4.3 סעיד קארה

4.4 אשת יוסף טירי

4.5 אשת מארי חיים בן יחיא עראקי

3.4 אשת יחיא בן סאלם עראקי

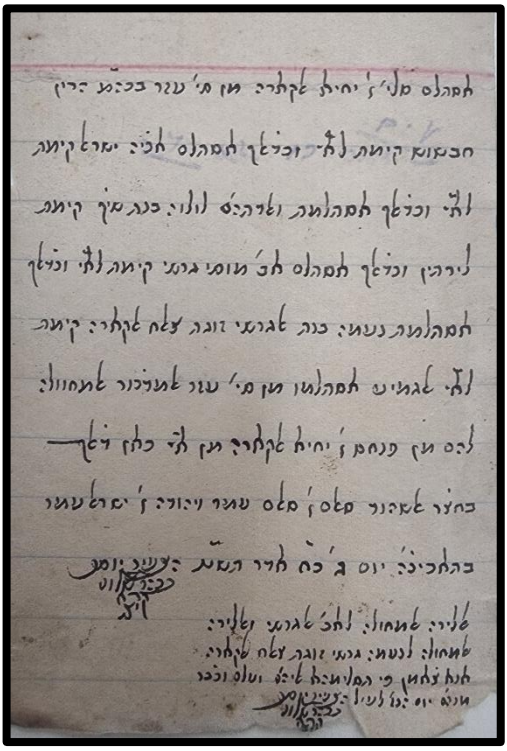

אסתלם סלי' ן' יחיא אלקארה מן סי' עזר בכה"מ הרון חבשוש קימת לא"י וכד'אלך אסתלם אכ'יה ישראל קימת לא"י וכד'אלך אסתלמת ואלדתהם לולוה בנת שיך' קימת לירתין וכד'אלך אסתלם אב' מוסי גרשי קימת לא"י וכד'אלך אסתלמת נעמה בנת אלגרשי זוגת צאלח אלקארה קימת לא"י אלגמיע אסתלמו מן סי' עזר אלמד'כור אלמחוולה להם מן פנחס ן' יחיא אלקארה מן א"י כאן ד'אלך בחצ'ר אלשהוד סאלם ן' סאלם עמר ויהודה ן' ישראל עמר בתאריכ'ה יום ג' כ"ח אדר תש"ט

הצעיר יוסף בכה"ר שלום קרח יצ"ו

אללירה אלמחולה לאב' אלגרשי ואללירה אלמחולה לנעמה גרשי זוגת צאלח אלקארה אנא צ'אמן פי תסלימהא אליהם ועלם וכ'בר מנהם יום הנז' לעיל

הצעיר יוסף בכה"ר שלום קרח יצ"ו

(ארכיון משפחת חבשוש)

תרגום אישור קבלת הכסף הנשלח מארץ ישראל תימן

קיבל סלימאן בן יחיא אלקארה מאדוני עזר בן כבוד המנוח אהרן חבשוש ערך לירה ארצישראלית. וכמו כן קיבל אחיו ישראל ערך לירה ארצישראלית. וכמו כן קיבלה אימם לולוה בת שיך ערך שתי לירות. וכמו כן קיבל אברהם מוסא גרשי ערך לירה ארצישראלית. וכמו כן קיבלה נעמה בת אלגרשי אשת צאלח אלקארה ערך לירה ארצישראלית. כולם קיבלו מאדוני עזר הנזכר הנשלח להם מפנחס בן יחיא אלקארה מארץ ישראל. היה זה בנוכחות העדים סאלם בן סאלם עמר ויהודה בן ישראל עמר בתאריך יום ג' כ"ח אדר תש"ט [29.03.1949].

הצעיר יוסף בכה"ר שלום קרח יצ"ו

הלירה הנשלחת לאברהם גרשי והלירה הנשלחת לנעמה גרשי אשת צאלח אלקארה אני ערב בתשלומה אליהם, ו[בהמצאת] הודעה ואישור מהם. יום הנזכר לעיל.

הצעיר יוסף בכה"ר שלום קרח יצ"ו

ביבליוגרפיה

אבוהב, דבר שמואל — הרב שמואל אבוהב, **דבר שמואל – שאלות ותשובות**, ונציה תס"ב

אור יצחק — **אור יצחק**, חמ"ד תשע"ב

אלמאליח, מסע יו"ט — אברהם אלמאליח, "מסע יום־טוב צמח לתימן", בתוך: ישראל ישעיהו ואהרן צדוק (עורכים), **שבות תימן**, תל־אביב תש"ד, עמ' 259–317

הרב אלנדאף א', שרידי תימן — הרב אברהם אלנדאף, **חוברת שרידי תימן (אוצר ספרי תימן)**, ירושלים תרפ"ח

אלנדאף י"מ, רבנו יחיא — [הרב ישראל מאיר אלנדאף], **רבינו יחיא אלשיך זצוק"ל**, בני־ברק תשע"ג

אשואל, ברכת משה — הרב אביעד אשואל, **ברכת משה – הלכות ברכות**, קריית־אונו תשע"ב

אשואל, חמש תשובות — -----, "חמש תשובות מכתב יד למורנו הגאון מארי יוסף קאפח זלה"ה", בתוך: **אלה אזכרה – מאמרים, תשובות וחידושי תורה מכ"י**, פתח־תקווה תש"ע, עמ' לב–לז

בן־אהרן, בית אלשיך — צפורה בן־אהרן (אלשיך), **בית אלשיך לדורותיו**, תל־אביב תשמ"ח

בן־דוד א', בית האבן — הרב אהרן בן־דוד, **בית האבן – הליכות יהודי צפון תימן**, קריית־עקרון תשס"ח

בן־דוד י', כוח ההפסק — ישראל בן־דוד, "כוח ההפסק של טעמי המקרא המפסיקים", **מחקרים בלשון** ה–ו (תשנ"ב), עמ' 383–420

בן־נון, בית הספר החדש — אדם בן־נון, "הרב יוסף קורח זצ"ל: בית הספר החדש בתקופה האחרונה בצנעא", **תהודה** 39 (תשפ"א), עמ' 9–48

בן־נון, גלגולי החיבורים ----- , "גלגולי החיבורים 'מסורת מפורשת' ו'מסורת מדוייקת'", **תהודה** 38 (תש"ף), עמ' 33–70

בן־נון, דורש טוב ----- , "דורש טוב לעמו – הרב שלום קורח וקהילת עדן", **תהודה** 34 (תשע"ח), עמ' 105–138

בן־נון, הספד הרב צובירי ----- , "הספד הרב צובירי על רבי יוסף עמר אטוחנה", **תהודה** 37 (תש"ף), עמ' 9–38

בן־נון, התכלאל המבואר ----- , **התכלאל המבואר**, בני־ברק תשס"ו

בן־נון, זיכרון הרב צובירי ----- , "זיכרון להולכים – הרב יוסף בן יעקב צובירי", **תהודה** 37 (תש"ף), עמ' 311–352

בן־נון, זיכרון חיים השאש ----- , **זיכרון להולכים – מארי חיים בן אברהם השאש זצ"ל**, [בני־ברק] תשע"ה

בן־נון, זיכרון חיים לוי ----- , **זיכרון להולכים – מארי חיים בן יוסף לוי זצ"ל**, [בני־ברק] תשע"ה

בן־נון, זיכרון חיים צאלח ----- , **זיכרון להולכים – מארי חיים בן משה צאלח (צדוק) זצ"ל**, [בני־ברק] תשע"ד

בן־נון, זיכרון יוסף קלזאן ----- , **זיכרון להולכים – הרב יוסף בן הרב שלום קלזאן זצ"ל**, בני־ברק תשפ"א

בן־נון, זיכרון סעיד יצחק ----- , "זיכרון להולכים – הרב סעדיה (סעיד) בן מארי יצחק יצחק (הלוי) זצ"ל", בתוך: **משמרת הלוי**, פתח־תקווה תשע"ו, עמ' 54–68

בן־נון, זיכרון עזרי צאלח ----- , **זיכרון להולכים – מארי עזרי בן מארי חיים צאלח (צדוק) זצ"ל**, [בני־ברק] תשע"ב

בן־נון, זיכרון שמעון דהבאני ----- , **זיכרון להולכים – מארי שמעון בן יהודה דהבאני זצ"ל**, [בני־ברק] תשע"ז

בן־נון, חיי שלום ----- (עורך), **חיי שלום – פרקי זיכרונות מחיי הרב שלום קורח ותקופתו מאת הרב יוסף קורח**, בהכנה לדפוס

בן־נון, יגר שהדותא ----- , "'מפני חטאינו גלינו לארצנו' – אזהרות 'יגר שהדותא' לרבי אברהם ערוסי", **תימא** יט (תשפ"ב), עמ' 155–201

בן־נון, כתה"י התימניים ----- , "כתבי היד התימניים של התורה והמסורת המשתקפת מהם בהשוואה למסורת הכתיב הניקוד והטעמים שבכתר בן אשר ול'חלק הדקדוק' של מהרי"ץ", עבודת דוקטור באוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן תשע"ו

בן־נון, לימוד המשנה ----- , "סדר לימוד המשנה במשכנות תימן", **תימא** יד (תשע"ז), עמ' 71–89

בן־נון, למנצח בנגינות ----- , "למנצח בנגינת מזמור שיר – מענה הרב יוסף קאפח בעניין ספר התהילים במשכנות תימן", **יובל** 12 (2021)
https://jewish-music.huji.ac.il/he/yuval/22977

בן־נון, מבוא למנוה"מ ----- , "מבוא", בתוך: **מנורת המאור עם הפירושים נפש יהודה וחק יעקב**, בני־ברק תשע"ב, עמ' 71–122

בן־נון, מזכרת נצח ----- , "מזכרת נצח", בתוך: **שלוש מגילות – מאור חיים**, בני־ברק תשע"ד, עמ' 49

בן־נון, מסורת ד"ת ----- , "מסורת העברית שבפי יהודי דרום תימן", **לשוננו** פ (תשע"ח), עמ' 213–234

בן־נון, מסורת הרב אלשיך ----- , "מסורת הרב יחיא אלשיך זצ"ל", בתוך: **איגרת הפורים**, בני־ברק תשע"ג, עמ' 241–264

בן־נון, משנת עוזירי ----- , "משנת עוזירי – ייחוסו וגלגוליו של כתב יד מנוקד של המשנה", בתוך: שלום פנחס כהן (עורך), **על יד יחיאל: קובץ מחקרים ומאמרים מוגשים ליחיאל קארה עם פרישתו לגמלאות**, קריית־אונו וקדומים תשע"ט, עמ' 301–329

בן־נון, סערת תימן ----- , "'סערת תימן' כתב יד ומהדורת דפוס ומה שביניהם", **תהודה** 36 (תש"ף), עמ' 137–168

בן־נון, קריאת הבלדי ----- , "מסורת קריאת הבלדי בשלוש מגילות – תורת אבות או תורת בנים", בתוך: **שלוש מגילות – מאור חיים**, בני־ברק תשע"ד, עמ' 35–48

בן־נון, קריאת המפטיר ----- , "מנהג תימן בקריאת המפטיר והמנהג הקדמון שבסוף כל חומש קורא המפטיר ה' פסוקים", אתר "נוסח תימן" (11.12.2013):
http://www.nosachteiman.co.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/maftir.pdf

בר, אני מדברת אילה בר, "אני מדברת יהודית – זיכרונות יהודית צובירי", **תהודה** 37 (תש"ף), עמ' 147–190

גברא, אנציקלופדיה משה גברא, **אנציקלופדיה לחכמי תימן**, א–ב, בני־ברק תשס"א–תשס"ג

גברא, כי במקלי ----- , **כי במקלי – מן ההווי וההומור של יהודי תימן**, בני־ברק תשע"ג

גברא, רבי שלום רדאעי ----- , **רבי שלום רדאעי וחיבוריו: תאניה ואניה, האסיף ומערכי לב**, בני־ברק תשנ"ט

גברא, שמות המשפחה ----- , **שמות המשפחה של היהודים בתימן**, בני־ברק תשע"ד

גויטיין, התימנים שלמה דב גויטיין, **התימנים**, ירושלים תשמ"ג

גיאת, פרקי בנים ----- , "'פרקי בנים: יורה חטאים' לר' אברהם ערוסי", **ספונות** כו (תשע"ט), עמ' 175–238

גויטיין, ימניקה Shelomo Dov Goitein, *Jemenica, Sprichwörter und Redensarten aus Zentral-Jemen mit zahlreichen Sach-und Worterläuterungen*, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1934

גימאני, כתבי מינוי אהרן גימאני, "כתבי מינוי לקופת ההקדש בצנעא במאה השמונה עשרה", **פעמים** 139–140 (תשע"ד), עמ' 285–308

גימאני, מגיד צדק ----, "'מגיד צדק': על בתי כנסת שבצנעא", **כנישתא** 3 (תשס"ז), עמ' נט–צד

גימאני, מצנעא לת"א ----, "מצנעא לתל־אביב: מכתבים מהרב יוסף קורח לפרופ' יהודה רצהבי", **תהודה** 39 (תשפ"ב), עמ' 119–154

גימאני, רש"ש ----, **רבי שלום שבזי – עיונים בקובץ חדש בכתב ידו**, רמת־גן תש"ף

גימאני, שטר הצוואה ----, "שטר הצוואה של רבי סלימאן קארה", **תימא** ו (תשנ"ח), עמ' 81–94

גימאני, שלושה פסקים ----, "שלושה פסקים בתשובה אחת של הרב יחיא קאפח ז"ל", **תהודה** 30 (תשע"ד), עמ' 83–92

גמליאל, בתי הכנסת הרב שלום גמליאל, **בתי הכנסת בצנעא בירת תימן**, א–ג, ירושלים תשנ"ז–תשנ"ח

גמליאל, היהודים והמלך ----, **היהודים והמלך בתימן**, א, ירושלים תשמ"ו

גמליאל, חכמי היהודים ---- (עורך), **חכמי היהודים בתימן בדורנו ועד סמוך לתקופת התנאים**, ירושלים תשנ"ב

גמליאל, פעמי העלייה ----, **פעמי העלייה מתימן**, ירושלים תשמ"ח

גמליאל, פקודי תימן ----, **פקודי תימן – מס החסות בתימן**, ירושלים תשמ"ב

גמליאלי, סוללי הדרך נסים בנימין גמליאלי, "סוללי הדרך לעליית 'על כנפי נשרים' בראי תעודות ומכתבים", בתוך: הרב שלום גמליאל ואחרים (עורכים), **ארחות תימן – שערים בארחות תימן, לשון, היסטוריה וחברה, חקרי ספרות תרבות חמרית**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 132–187

הכהן, חיי שלום הרב יחיא הכהן, **חיי שלום**, בעריכת הרב עזרא אדמוני, ניו־יורק תשנ"ג

חבשוש ט', פתגמי תימן טוב חבשוש, **אוצר פתגמי תימן**, [תל־אביב] תש"ן

חבשוש יח', חיי הילד יחיאל חבשוש, **חיי הילד בתימן**, [תל־אביב] תשנ"א

חבשוש יח', משפחת חבשוש ----- **משפחת חבשוש**, א–ב, [ירושלים] תשמ"ו

חבשוש יח', שני המאורות ----- **שני המאורות**, א–ב, תל־אביב תשמ"ז–תשמ"ט

חבשוש יש', קורות בתינו הרב ישראל חבשוש, **קורות בתינו**, קריית־אונו [תשע"ג]

חובארה י"ש, בתלאות תימן יוסף שלום חובארה, **בתלאות תימן וירושלים**, ירושלים תש"ל

חובארה נ', מפאתי תימן נעמי חובארה, **מפאתי תימן – מסוק אלאת'ניין עד מושב נחם**, חמ"ד תש"ע

חוברי, משפחה בראי דוד חוברי, **משפחה בראי תקופה**, ירושלים תשפ"ב

חכם, דעת מקרא איוב עמוס חכם, **דעת מקרא – ספר איוב**, ירושלים תשמ"ח

חמאמי, מנחת אברהם הרב אברהם חמאמי, **מנחת אברהם**, א, ירושלים תשע"א

חמאמי, שו"ת הריב"ד ----- **שאלות ותשובות הריב"ד להרב הגאון יוסף בן דוד קאפח זצ"ל**, א–ג, ירושלים תשס"ט–תש"ף

חמדי, חוכמה ומוסר הרב אהרן חמדי, **חכמה ומוסר**, נתניה תשנ"ו

טובי, יהודי תימן יוסף [יובל] טובי, **יהודי תימן במאה הי"ט: תולדות ומקורות**, תל־אביב תשל"ו

יעקב, אלגדס אפרים יעקב, **אלגדס – מחוז, כפר, משפחה ואיש בתימן**, תל־אביב תש"ף

יצהרי, אוצר המשלים מרדכי יצהרי, **אוצר המשלים והפתגמים התימניים**, א–ב, ראש־העין תשנ"ג

יצחק־הלוי, איש ימיני הרב אבירן יצחק־הלוי, **איש ימיני**, א–ד, בני־ברק תשע"א–תשע"ג

יצחק־הלוי, בן פורת יוסף ----- "בן פורת יוסף – הרב יוסף יעקב צובירי זצ"ל", **תהודה** 38 (תש"ף), עמ' 129–174

יצחק־הלוי, לקט מכתבים ----- "לקט מכתבים מגנזי יהודה רצהבי", **תהודה** 34 (תשע"ח), עמ' 129–224

יצחק־הלוי ובן־נון, כולנו בני איש — הרב אבירן יצחק־הלוי ואדם בן־נון, "'כולנו בני איש אחד נחנו': מכתבי האחים בני הרב יחיא יצחק־הלוי", **תהודה** 42 (תשפ"ג), עמ' 145–210

ישועה, נחלת יוסף כהן, אוצרות תימן — הרב שמואל ישועה, **נחלת יוסף**, ירושלים תרס"ז

הרב איתמר חיים כהן, **אוצרות תימן – תשובות ופסקים**, א, בני־ברק תשמ"ה

מדינה, עיונים — שלום מדינה, "עיונים במחקרי תימן: שלוש תעודות מקהילת צנעא", **אפיקים** קא–קב (תשנ"ד), עמ' 42–49

מוצ'בסקי־שנפר, בתי כנסת — Ester Muchawsky-Schnapper, "Synagogues in Yemen and their Objects", in P.I. Pogorelsky and M.I. Vasilenko (eds.), *Arabian Routes in the Asian Context*, Saint-Petersburg, Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera) of the Russian Academy of Sciences, 2016, pp. 295–336

מוצ'בסקי־שנפר, חפצים טקסיים — אסתר מוצ'בסקי־שנפר, "חפצים טקסיים בבתי כנסת בתימן", בתוך: יוסף טובי ואפרים יצחק (עורכים), **מחקרים ביהדות תימן: דברי הקונגרס הבינלאומי השני**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 119–133

מוצ'בסקי־שנפר, יהודי תימן — ----, **יהודי תימן – אלפיים שנות תרבות ומסורת**, ירושלים 2000

ממן, מילון משווה — אהרן ממן, **מילון משווה – למרכיב העברי בלשונות היהודים** (עדה ולשון, לו), ירושלים תשע"ט

מנצור, הקדמה לספר חיים — הרב עזריאל מנצור, "הקדמה", בתוך: **רבנו חיים פאלאג'י – ספר חיים**, ירושלים תשס"ב, עמ' 13–28

משולם, מפאתי תימן — נסים משולם, **מפאתי תימן לארץ ישראל: זיכרונות אדם וקהילה**, רחובות תשפ"ב

נחום, מצפונות — יהודה לוי נחום, **מצפונות יהודי תימן**, תל־אביב תשמ"ז

נחשון, דיוקנאות — יחיאל נחשון, **דיוקנאות בהנהגה היהודית בתימן במאה הי"ח–י"ט**, נתניה תשנ"ד

סטוצ'קוב, השפה העברית — נחום סטוצ'קוב, **אוצר השפה העברית**, ניו־יורק תשכ"ח

ספר הזיכרון — **ספר הזכרון בית העזרי למרן הגאון רבינו עזריה בסיס זצוק"ל**, ראש־העין תש"ף

עומיסי, מילות אני — עזרא עומיסי, "מלות 'אני' בקמץ האלף בהעמדת טעם שלא בהפסק", **תהודה** 14 (תשנ"ד), עמ' 35

עמיר, מפרקי הילדות — יהודה עמיר, "מפרקי הילדות בגלות תימן", **תהודה** 33 (תשע"ח), עמ' 91–97

ענזי, האחר היהודי — מנשה ענזי, "'האחר' היהודי: יהודי צנעא אל מול הקהילות האחרות בתימן", בתוך: יוסף יובל טובי ואהרן גימאני (עורכים), **יהדות תימן –זהות ומורשת**, ירושלים תשע"ט, עמ' 119–141

עראקי־הכהן, כבוד חכמים — הרב יוסף עראקי־הכהן, "כבוד חכמים ינחלו – יחסי ההערכה והכבוד בין הרשב"א עראקי ובניו למהר"י צאלח", **תהודה** 35 (תשע"ט), עמ' 109–134

עראקי־הכהן ובן־נון, כנה"ג לסוכות — הרב יוסף עראקי־הכהן ואדם בן־נון, **סידור כנסת הגדולה השלם לסוכות**, בני־ברק תשס"ח

עראקי־הכהן ובן־נון, כנה"ג לשבועות — -----, **סידור כנסת הגדולה השלם לשבועות**, בני־ברק תשס"ז

ערב שירה ועיון — "ערב שירה ועיון לגדולי תורה ביהדות עדן תימן", **אפיקים** קיג–קיד (תשנ"ח), עמ' 43–48

פאפו, פלא יועץ — הרב אליעזר פאפו, **פלא יועץ מנוקד**, א–ב, ירושלים תשע"ג

פיאמנטה, מילון תימני — Moshe Piamenta, *Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic*, 2 vols, Leiden-New York-København-Köln

צדוק א', אחד היה — הרב אליקים צדוק, **אחד היה אברהם**, יד־בנימין תשע"ח

צדוק ח', באוהלי תימן — חיים צדוק, **באהלי תימן**, תל־אביב תשמ"א

צדוק מ', זיכרונות — משה צדוק, "זכרונות מחיי היהודים בצנעא", **תהודה** 12 (תש"ן–תשנ"א), עמ' 17–28

צדוק מ', מחשבת ישראל — -----, **מחשבת ישראל בתימן**, תל־אביב 1986

צובירי, אמ"ת ויצ"ב — הרב יוסף צובירי, **סדור כנסת הגדולה (עם פירוש אמ"ת ויצ"ב)**, א–ד, תל־אביב יפו–ירושלים תשל"ו–תשנ"ו

צובירי, ויצבור — -----, **ויצבור יוסף בר**, א–ד, ירושלים תשנ"ט–תש"ס

קאפח א', בנן של קדושים — הרב אהרן קאפח, "בנן של־קדושים – מורנו ורבנו הרה"ג יוסף קורח זלה"ה", **תהודה** 39 (תשפ"א), עמ' 185–222

קאפח א', יריעות אהרן — -----, **יריעות אהרן**, ירושלים תשס"ג

קאפח א', מנחת אהרן — -----, **מנחת אהרן**, ירושלים תשס"ז

קאפח א', מתהלך בתומו — ----- (עורך), **מתהלך בתמו צדיק: ספר הזכרון לר' אליה גיאת**, בני־ברק תשס"א

קאפח א', רבי יוסף קארה — -----, **הגאון רבי יוסף בר' שלום אלקארה (ה'תקכ"ט–1769, ה'תר"ט–1849)**, רמת־גן תשמ"ט

קאפח א', שתי תשובות — -----, "שתי תשובות לא נודעות לרבי יוסף קארה ובנו רבי שלמה", **תימא** ב (תשנ"א), עמ' 38–48

קאפח י', דופי הזמן — הרב יוסף קאפח, "ספר 'דופי הזמן' לרבי סעיד צעידי", **כתבים**, ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 739–796 [נדפס לראשונה בתוך: **ספונות** א (תשי"ז), עמ' קפה–רמב; נדפס בשנית בתוך: יוסף טובי (עורך), **תולדות יהודי תימן מכתביהם**, ירושלים תש"ם, עמ' 59–116]

קאפח י', הליכות תימן — -----, **הליכות תימן**, ירושלים תשל"ח

קאפח י', לטעמי אמ"ת — -----, "לטעמי אמ"ת בתימן", **כתבים**, ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 937–942 [נדפס לראשונה בתוך: **תרביץ** לא (תשכ"ב), עמ' 371–376]

קאפח י', משלי ----- (מהדיר), **משלי עם תרגום ופירוש רס"ג**, ירושלים תשל"ו

קאפח י', קורות ישראל ----- "קורות ישראל בתימן לרבי חיים חבשוש", בתוך: יוסף טובי (עורך), **כתבים**, ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 697–737 [נדפס לראשונה בתוך: **ספונות** ב (תשי"ח), עמ' רמו–רפו; נדפס בשנית בתוך: יוסף טובי (עורך), **תולדות יהודי תימן מכתביהם**, ירושלים תש"ם, עמ' 1–41]

קאפח י', רבנים יוצאי תימן ----- "רבנים יוצאי תימן בירושלם", בתוך: יוסף טובי (עורך), **כתבים**, ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 1016–1028 [נדפס לראשונה בתוך: שלום סרי (עורך), **סעי יונה – יהודי תימן בישראל**, תל־אביב 1984, עמ' 75–84]

קאפח י', שלוחים נשכחים ----- "שלוחים נשכחים לתימן", בתוך: יוסף טובי (עורך), **כתבים**, ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 879–898 [נדפס לראשונה בתוך: **ירושלים – מחקרי ארץ ישראל**, ספר ב/ה, ירושלים תשט"ו, עמ' רפז–שז]

קאפח יורם, זיכרון למשה הרב יורם קאפח, **זיכרון למשה – קובץ לזכרו של ר' משה קאפח**, ירושלים תש"ף

קארו, בת ירושלים [רבקה קארו], **בת ירושלים – סיפורה של רבקה קארו**, חמ"ד תשע"ז

קורח ע', סערת תימן הרב עמרם קורח, **סערת תימן**, ירושלים תשי"ד [מהדורת תשנ"ג]

קורח פ', אסופת מאמרים הרב פנחס קורח, **אסופת מאמרים ממשנתו של מורינו ורבינו הגאון רבי פנחס קורח שליט"א**, קריית־ספר תשע"א

קורח ש', איגרת בוכים הרב שלום קורח, **אגרת בוכים**, בית־שמש תשכ"ג

קורח ש', עוללות ----, "עוללות", בתוך: יהודה רצהבי (עורך), **בואי תימן – מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן**, תל־אביב תשכ"ז, עמ' 58–66 [נדפס שוב בתוך: יוסף טובי (עורך), **תולדות יהודי תימן מכתביהם**, ירושלים תש"ם, עמ' 145–153]

קורח שלמה, ילקוט חיים הרב שלמה קורח, **עריכת שולחן – ילקוט חיים**, ג, בני־ברק תשס"ג

קליין־פרנקה, הכלכלה אביבה קליין־פרנקה, "הכלכלה, המסחר והמלאכות בקרב יהודי תימן", בתוך: שלום סרי (עורך), **סעי יונה – יהודי תימן בישראל**, תל־אביב 1984, עמ' 47–70

קליין־פרנקה, הקדרות ----, "על מלאכת הקדרות בתימן", **מחקרי ירושלים בפולקלור היהודי** ד (תשמ"ג), עמ' 147–168

רצאבי, ההומור אבשלום רצאבי, "ההומור של יהודי תימן", בתוך: יוסף טובי ואפרים יצחק (עורכים), **מחקרים ביהדות תימן: דברי הקונגרס הבינלאומי השני**, ירושלים תשנ"ט, עמ' סא–סז

רצהבי, אוצר לה"ק יהודה רצהבי, **אוצר לשון הקדש שלבני תימן**, תל־אביב תשל"ח

רצהבי, יהודי תימן ----, "יהודי תימן בהליכות חייהם", **רשמות** ג (תש"ז), עמ' 109–117

רצהבי, ר' יוסף קארו ----, "ר' יוסף קארו ויהודי תימן", **תלפיות** ז (תשכ"ה), עמ' 469–477

שלומי־אכלופי, אמרתי אעלה אמנון שלומי־אכלופי, **אמרתי אעלה...: מבית סלם שבתימן לארץ הקדש**, [נתניה] תשס"ה

שלמה־אכלופי, שערי שלמה הרב אלמוג שלמה־אכלופי, **שערי שלמה – אוצר כתבי יד במדרש בהלכה ובאגדה**, ירושלים תשס"ה

שער, צנעא וסביבתה יוסף שער (עורך), **צנעא וסביבתה – בצילומי יחיאל חייבי**, תל־אביב תשנ"ט